॥ ओ३म् ॥

❋ अथाष्टादशोऽध्यायारम्भः ❋

ओं विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव। यद्भ॒द्रं तन्न॒ऽआ सु॑व ॥ १ ॥

य० ३० । ३ ॥

वाजश्च म इत्यस्य देवा ऋषयः। अग्निर्देवता। शक्करी छन्दः। धैवतः स्वरः ॥

तत्रादौ मनुष्यैर्यज्ञेन किं किं साधनीयमित्याह ॥

अब अठारहवें अध्याय का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को ईश्वर वा धर्मानुष्ठानादि से क्या क्या सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वाज॑श्च मे प्रस॒वश्च॑ मे॒ प्रय॑तिश्च मे॒ प्रसि॑तिश्च मे धी॒तिश्च॑ मे॒ क्रतु॑श्च मे॒ स्वर॑श्च मे॒ श्लोक॑श्च मे॒ श्र॒वश्च॑ मे॒ श्रुति॑श्च मे॒ ज्योति॑श्च मे॒ स्व॒श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

वाज॑ः। च॒। मे॒। प्र॒स॒व इति॑ प्रऽस॒वः। च॒। मे॒। प्रय॑ति॒रिति॒ प्रऽय॑तिः। च॒। मे॒। प्रसि॑ति॒रिति॒ प्रऽसि॑तिः। च॒। मे॒। धी॒तिः। च॒। मे॒। क्रतु॑ः। च॒। मे॒। स्वर॑ः। च॒। मे॒। श्लोक॑ः। च॒। मे॒। श्रव॑ः। च॒। मे॒। श्रुति॑ः। च॒। मे॒। ज्योति॑ः। च॒। मे॒। स्व॒रिति॒ स्वः॑। च॒। मे॒। य॒ज्ञेन॑। क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (च) विज्ञानादिकम् (मे) मम (प्रसवः) ऐश्वर्यम् (च) तत्साधनानि (मे) (प्रयतिः) प्रयतते येन सः। अत्र सर्वधातुभ्य० इत्यौणादिक इप्रत्ययः। (च) तत्साधनम् (मे) (प्रसितिः) प्रबन्धः (च) रक्षणम् (मे) (धीतिः) धारणा (च) ध्यानम् (मे) (क्रतुः) प्रज्ञा (च) उत्साहः (मे) (स्वरः) स्वयं राजमानं स्वातन्त्र्यम् (च) परं तपः (मे) (श्लोकः) प्रशंसिता शिक्षिता वाक्। श्लोक इति वाङ्ना० ॥ निघं० १। ११ ॥ (च) वक्तृत्वम् (मे) (श्रवः) श्रवणम् (च) श्रावणम् (मे) (श्रुतिः) शृण्वन्ति सकला विद्या यया सा वेदाख्या (च) तदनुकूला स्मृतिः (मे) (ज्योतिः) विद्याप्रकाशः (च) अन्यस्मै विद्याप्रकाशनम् (मे) (स्वः) सुखम् (च) परमसुखम् (मे) (यज्ञेन) पूजनीयेन परमेश्वरेण जगदुपकारकेण व्यवहारेण वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—मे वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! युष्माभिरन्नाद्येन सर्वसुखाय यज्ञ उपासनीयः साधनीयश्च यतः सर्वेषां मनुष्यादीनामुन्नतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वाजः) अन्न (च) विशेषज्ञान (मे) मेरा (प्रसवः) ऐश्वर्य्य (च) और उसके ढङ्ग (मे) मेरा (प्रयतिः) जिस व्यवहार से अच्छा यत्न बनता है सो (च) और उसके साधन (मे) मेरा (प्रसितिः) प्रबन्ध (च) और रक्षा (मे) मेरी (धीतिः) धारणा (च) और ध्यान (मे) मेरी (क्रतुः) श्रेष्ठबुद्धि (च) उत्साह (मे) मेरी (स्वरः) स्वतन्त्रता (च) उत्तम तेज (मे) मेरी (श्लोकः) पदरचना करने हारी वाणी (च) कहना (मे) मेरा (श्रवः) सुनना (च) और सुनाना (मे) मेरी (श्रुतिः) जिससे समस्त विद्या सुनी जाती हैं वह वेदविद्या (च) और उस के अनुकूल स्मृति अर्थात् धर्मशास्त्र (मे) मेरी (ज्योतिः) विद्या का प्रकाश होना (च) और दूसरे को विद्या का प्रकाश करना (मे) मेरा (स्वः) सुख (च) और अन्य का सुख (यज्ञेन) सेवन करने योग्य परमेश्वर वा जगत् के उपकारी व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम को अन्न आदि पदार्थों से सब के सुख के लिये ईश्वर की उपासना और जगत् के उपकारक व्यवहार की सिद्धि करनी चाहिये जिससे सब मनुष्यादिकों की उन्नति हो ॥ १ ॥

प्राणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च मऽआधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः । च । मे । अपान इत्यपऽआनः । च । मे । व्यान इति विऽआनः । च । मे । असुः । च । मे । चित्तम् । च । मे । आधीतमित्याऽधीतम् । च । मे । वाक् । च । मे । मनः । च । मे । चक्षुः । च । मे । श्रोत्रम् । च । मे । दक्षः । च । मे । बलम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्राणः) हृदिस्थो वायुः (च) उदानः कण्ठदेशस्थः पवनः (मे) (अपानः) नाभेरधोगामी वातः (च) समानो नाभिसंस्थितो वायुः (मे) (व्यानः) शरीरस्य सर्वेषु संधिषु व्याप्तः पवनः (च) धनञ्जयः (मे) (असुः) नागादिर्मरुत् (च) अन्ये वायवः (मे) (चित्तम्) स्मृतिः (च) बुद्धिः (मे) (आधीतम्) समन्ताद्धृतिनिश्चयवृत्तिः (च) रक्षितम् (मे) (वाक्) वाणी (च) श्रवणम् (मे) (मनः)

संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिः (च) अहङ्कारः (मे) (चक्षुः) चक्षे पश्यामि येन तन्नेत्रम् (च) प्रत्यक्षप्रमाणम् (मे) (श्रोत्रम्) शृणोमि येन तत् (च) आगमप्रमाणम् (मे) (दक्षः) चातुर्य्यम् (च) सामयिकं भानम् (मे) (बलम्) (च) पराक्रमः (मे) (यज्ञेन) धर्मानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २ ॥

अन्वयः—मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याः ससाधनान् प्राणादीन् धर्मानुष्ठानाय नियोजयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (प्राणः) हृदय जीवनमूल (च) और कण्ठ देश में रहने वाला पवन (मे) मेरा (अपानः) नाभि से नीचे को जाने (च) और नाभि में ठहरने वाला पवन (मे) मेरे (व्यानः) शरीर की सन्धियों में व्याप्त (च) और धनञ्जय जो कि शरीर के रुधिर आदि को बढ़ाता है वह पवन (मे) मेरा (असुः) नाग आदि प्राण का भेद (च) तथा अन्य पवन (मे) मेरी (चित्तम्) स्मृति अर्थात् सुधि रहनी (च) और बुद्धि (मे) मेरा (आधीतम्) अच्छे प्रकार किया हुआ निश्चित ज्ञान (च) और रक्षा किया हुआ विषय (मे) मेरी (वाक्) वाणी (च) और सुनना (मे) मेरी (मनः) संकल्प विकल्प रूप अन्तःकरण की वृत्ति (च) अहङ्कारवृत्ति (मे) मेरा (चक्षुः) जिससे कि मैं देखता हूं वह नेत्र (च) और प्रत्यक्ष प्रमाण (मे) मेरा (श्रोत्रम्) जिससे कि मैं सुनता हूं वह कान (च) और प्रत्येक विषय पर वेद का प्रमाण (मे) मेरी (दक्षः) चतुराई (च) और तत्काल भान होना तथा (मे) मेरा (बलम्) बल (च) और पराक्रम ये सब (यज्ञेन) धर्म के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग साधनों के सहित अपने प्राण आदि पदार्थों को धर्म के आचरण करने में संयुक्त करें ॥ २ ॥

ओजश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । स्वराडतिशक्वरी छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ओज॑श्च मे॒ सह॑श्च म॒ऽआ॒त्मा च॑ मे त॒नूश्च॑ मे॒ शर्म॑ च मे॒ वर्म॑ च मेऽङ्गा॑नि च मे॒ऽस्थी॑नि च मे॒ परू॑ꣳषि च मे॒ शरी॑राणि च म॒ऽआयु॑श्च मे ज॒रा च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजः॑ । च॒ । मे॒ । सहः॑ । च॒ । मे॒ । आ॒त्मा । च॒ । मे॒ । त॒नूः । च॒ । मे॒ । शर्म॑ । च॒ । मे॒ । वर्म॑ । च॒ । मे॒ । अङ्गा॑नि । च॒ । मे॒ । अस्थी॑नि । च॒ । मे॒ । परू॑ꣳषि । च॒ । मे॒ । शरी॑राणि । च॒ । मे॒ । आयुः॑ । च॒ । मे॒ । ज॒रा । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ओजः) शरीरस्थं तेजः (च) सेना (मे) (सहः) शरीरं बलम् (च) मानसम् (मे) (आत्मा) स्वस्वरूपम् (च) स्वसामर्थ्यम् (मे) (तनूः) शरीरम् (च) सम्बन्धिनः (मे) (शर्म) गृहम् (च) गृह्याः पदार्थाः (मे) (वर्म) रक्षकं कवचम् (च) शस्त्रास्त्राणि (मे) अङ्गानि (च) उपाङ्गानि (मे) (अस्थीनि) (च) अन्यान्तरङ्गानि (मे) (परूंषि) मर्मस्थलानि (च) जीवन निमित्तानि (मे) (शरीराणि) मत्सम्बन्धिनां देहाः (च) सूक्ष्मा देहावयवाः (मे) (आयुः) जीवनम् (च) जीवनसाधनानि (मे) (जरा) वृद्धावस्था (च) युवावस्था (मे) (यज्ञेन) सत्कर्त्तव्येन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः—मे ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूंषि च मे शरीराणि च मे आयुश्च मे जरा च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सबलाः सेनादयो धार्मिकरक्षणाय दुष्टताडनाय च प्रवर्त्तनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ओजः) शरीर का तेज (च) और मेरी सेना (मे) मेरे (सहः) शरीर का बल (च) तथा मन (मे) मेरा (आत्मा) स्वरूप और (च) मेरा सामर्थ्य (मे) मेरा (तनूः) शरीर (च) और सम्बन्धीजन (मे) मेरा (शर्म) घर (च) और घर के पदार्थ (मे) मेरी (वर्म) रक्षा जिससे हो वह बख्तर (च) और शस्त्र अस्त्र (मे) मेरे (अङ्गानि) शिर आदि अङ्ग (च) और अङ्गुली आदि प्रत्यङ्ग (मे) मेरे (अस्थीनि) हाड़ (च) और भीतर के अङ्ग प्रत्यङ्ग अर्थात् हृदय मांस नसें आदि (मे) मेरे (परूंषि) मर्मस्थल (च) और जीवन के कारण (मे) मेरे (शरीराणि) सम्बन्धियों के शरीर (च) और अत्यन्त छोटे छोटे देह के अङ्ग (मे) मेरी (आयुः) उमर (च) तथा जीवन के साधन अर्थात् जिनसे जीते हैं (मे) मेरा (जरा) बुढ़ापा (च) और जवानी ये सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्कार के योग्य परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि धार्मिक सज्जनों की रक्षा और दुष्टों को दण्ड देने के लिये बली सेना आदि जनों को प्रवृत्त करें ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । निचृदत्यष्टि छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ज्यैष्ठ्यं च मऽआधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥४॥

ज्यैष्ठ्यम् । च । मे । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । च । मे । मन्युः । च । मे । भामः । च । मे । अमः । च । मे । अम्भः । च । मे । जेमा । च । मे । महिमा । च । मे । वरिमा । च । मे । प्रथिमा । च । मे । वर्षिमा । च । मे । द्राघिमा । च । मे । वृद्धम् । च । मे । वृद्धिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥४॥

पदार्थः—(ज्यैष्ठ्यम्) प्रशस्यस्य भावः (च) उत्तमानि वस्तूनि (आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (च) अधिपतिः (मे) (मन्युः) अभिमानः (च) शान्तिः (मे) (भामः) क्रोधः । भाम इति क्रोधना० ॥ निघं० २ । १३ ॥ (च) सुशीलम् (मे) (अमः) न्यायेन प्राप्तो गृहादिपदार्थः (च) प्राप्तव्यः (मे) (अम्भः) उदकम् । अम्भ इत्युदकना० ॥ निघं० १ । १२ ॥ (च) दुग्धादिकम् (मे) (जेमा) जेतुर्भावः (च) विजयः (मे) (महिमा) महतो भावः (च) प्रतिष्ठा (मे) (वरिमा) वरस्य श्रेष्ठस्य भावः (च) उत्तमाचरणम् (मे) (प्रथिमा) पृथोर्भावः (च) विस्तीर्णाः पदार्थाः (मे) (वर्षिमा) वृद्धस्य भावः (च) बाल्यम् (मे) (द्राघिमा) दीर्घस्य भावः (च) ह्रस्वत्वम् (मे) (वृद्धम्) प्रभूतं बहुरूपं धनादिकम् (च) स्वल्पमपि (मे) (वृद्धिः) वर्द्धन्ते यया सत्क्रियया सा (च) तज्जन्यं सुखम् (मे) (यज्ञेन) धर्मपालनेन (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ४ ॥

अन्वयः—मे ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सखायो जनाः ! यूयं यज्ञसिद्धये सर्वस्य जगतो हिताय च प्रशंसितानि वस्तूनि संयुङ्ग्ध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (ज्यैष्ठ्यम्) प्रशंसा (च) और उत्तम पदार्थ (मे) मेरा (आधिपत्यम्) स्वामीपन (च) और स्वकीय द्रव्य (मे) मेरा (मन्युः) अभिमान (च) और शान्ति (मे) मेरा (भामः) क्रोध (च) और उत्तम शील (मे) मेरा (अमः) न्याय से पाये हुए गृहादि (च) और पाने योग्य पदार्थ (मे) मेरा (अम्भः) जल (च) और दूध दही घी आदि पदार्थ (मे) मेरा (जेमा) जीत का होना (च) और विजय (मे) मेरा (महिमा) बड़प्पन (च) प्रतिष्ठा (मे) मेरी (वरिमा) बड़ाई (च) और उत्तम वर्त्ताव (मे) मेरा (प्रथिमा) फैलाव (च) और फैले हुए पदार्थ (मे) मेरा (वर्षिमा) बुढ़ापा (च) और लड़काई (मे) मेरी (द्राघिमा) बढ़वार (च) और छुटाई (मे) मेरा (वृद्धम्) प्रभुता को पाए हुए बहुत प्रकार का धन आदि पदार्थ (च) और थोड़ा पदार्थ तथा (मे) मेरी (वृद्धिः) जिस अच्छी क्रिया से वृद्धि को प्राप्त होते हैं वह (च) और उससे उत्पन्न हुआ सुख उक्त समस्त पदार्थ (यज्ञेन) धर्म की रक्षा करने से (कल्पन्ताम्) समर्थित होवें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मित्रजनो ! तुम यज्ञ की सिद्धि और समस्त जगत् के हित के लिये प्रशंसित पदार्थों को संयुक्त करो ॥ ४ ॥

सत्यं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यम् । च । मे । श्रद्धा । च । मे । जगत् । च । मे । धनम् । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः । च । मे । क्रीडा । च । मे । मोदः । च । मे । जातम् । च । मे । जनिष्यमाणम् । च । मे । सूक्तमिति सुऽउक्तम् । च । मे । सुकृतमिति सुऽकृतम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सत्यम्) यथार्थम् (च) सर्वहितम् (मे) (श्रद्धा) श्रत् सत्यं दधाति यया सा । श्रदिति सत्यना० ॥ निघं० ३ । १० ॥ (च) एतत् साधनानि (मे) (जगत्) यद् गच्छति तत् (च) एतत्स्थाः सर्वे पदार्थाः (मे) (धनम्) सुवर्णादिकम् (च) धान्यम् (मे) (विश्वम्) सर्वम् (च) अखिलोपकरणम् (मे) (महः) महत्त्वयुक्तं पूज्यं वस्तु (च) सत्कारः (मे) (क्रीडा) विहारः (च) एतत्साधनम् (मे) (मोदः) हर्षः (च) परमानन्दः (मे) (जातम्) यावदुत्पन्नम् (च) यावदुत्पद्यते तावत् (मे) (जनिष्यमाणम्) उत्पत्स्यमानम् (च) यावत्तत्सम्बन्धि (मे) (सूक्तम्) सुष्ठुकथितम् (च) सुविचारितम् (मे) (सुकृतम्) पुण्यात्मकं सुष्ठुनिष्पादितं कर्म (च) एतत्साधनानि (मे) (यज्ञेन) सत्यधर्मोन्नतिकरणेनोपदेशाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याध्ययनाध्यापनश्रवणोपदेशान् कुर्वन्ति कारयन्ति च ते नित्यमुन्नता जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (सत्यम्) यथार्थ विषय (च) और सब का हित करना (मे) मेरी (श्रद्धा) श्रद्धा अर्थात् जिससे सत्य को धारण करते हैं (च) और उक्त श्रद्धा की सिद्धि देने वाले पदार्थ (मे) मेरा (जगत्) चेतन सन्तान आदि वर्ग (च) और उस में स्थिर हुए पदार्थ (मे) मेरा (धनम्) सुवर्ण आदि धन (च) और धान्य अर्थात् अनाज आदि (मे) मेरा (विश्वम्) सर्वस्व (च) और सबों पर उपकार (मे) मेरी (महः) बड़ाई से भरी हुई प्रशंसा करने योग्य वस्तु (च) और सत्कार (मे) मेरा (क्रीडा) खेलना विहार (च) और उसके पदार्थ (मे) मेरा (मोदः) हर्ष

(च) और अति हर्ष (मे) मेरा (जातम्) उत्पन्न हुआ पदार्थ (च) तथा जो होता है (मे) मेरा (जनिष्यमाणम्) जो उत्पन्न होने वाला (च) और जितना उससे सम्बन्ध रखने वाला (मे) मेरा (सूक्तम्) अच्छे प्रकार कहा हुआ (च) और अच्छे प्रकार विचारा हुआ (मे) मेरा (सुकृतम्) उत्तमता से किया हुआ काम (च) और उसके साधन ये उक्त सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्य और धर्म की उन्नति करने रूप उपदेश से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या का पठन पाठन श्रवण और उपदेश करते वा कराते हैं वे नित्य उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

ऋतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगति शक्करी छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतम् । च । मे । अमृतम् । च । मे । अयक्ष्मम् । च । मे । अनामयत् । च । मे । जीवातुः । च । मे । दीर्घायुत्वमिति दीर्घायुऽत्वम् । च । मे । अनमित्रम् । च । मे । अभयम् । च । मे । सुखमिति सुऽखम् । च । मे । शयनम् । च । मे । सूषा इति सुऽउषाः । च । मे । सुदिनमिति सुऽदिनम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ऋतम्) यथार्थविज्ञानम् (च) एतत्साधकम् (मे) (अमृतम्) स्वस्वरूपं मुक्तिसुखं यज्ञशिष्टमन्नं वा (च) (पेयम्) (मे) (अयक्ष्मम्) यक्ष्मादिरोगरहितं शरीरादिकम् (च) एतत्साधकं कर्म (मे) (अनामयत्) रोगादिरहितम् (च) एतत्साधकमौषधम् (मे) (जीवातुः) येन जीवन्ति यज्जीवयति वा (च) पथ्यादिकम् (मे) (दीर्घायुत्वम्) चिरायुषो भावः (च) ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिकम् (मे) (अनमित्रम्) अविद्यमानशत्रुः (च) पक्षपातरहितं कर्म (मे) (अभयम्) भयराहित्यम् (च) शौर्यम् (मे) (सुखम्) परमानन्दः प्रसन्नता (च) एतत्साधकं कर्म (मे) (शयनम्) (च) एतत्साधनम् (मे) (सूषाः) शोभना उषा यस्मिन् स कालः (च) एतत्संबन्धि कर्म (मे) (सुदिनम्) शोभनम् च तद्दिनं च तत् (च) एतदुपयोगि कर्म (मे) (यज्ञेन) सत्यभाषणादिव्यवहारेण (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ६ ॥

अन्वयः—मे ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यभाषणादीनि कर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वदा सुखिनो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऋतम्) यथार्थ विज्ञान (च) और उसकी सिद्धि करने वाला पदार्थ (मे) मेरा (अमृतम्) आत्मस्वरूप वा यज्ञ से बचा हुआ अन्न (च) तथा पीने योग्य रस (मे) मेरा (अयक्ष्मम्) यक्ष्मा आदि रोगों से रहित शरीर आदि (च) और रोगविनाशक कर्म (मे) मेरा (अनामयत्) रोग आदि रहित आयु (च) और इसकी सिद्धि करने वाली ओषधियां (मे) मेरा (जीवातुः) जिससे जीते हैं वा जो जिलाता है वह व्यवहार (च) और पथ्य भोजन (मे) मेरा (दीर्घायुत्वम्) अधिक आयु का होना (च) ब्रह्मचर्य और इन्द्रियों को अपने वश में रखना आदि कर्म (मे) मेरा (अनमित्रम्) मित्र (च) और पक्षपात को छोड़ के काम (मे) मेरा (अभयम्) न डरपना (च) और शूरपन (मे) मेरा (सुखम्) अति उत्तम आनन्द (च) और इसको सिद्ध करने वाला (मे) मेरा (शयनम्) सो जाना (च) और उस काम की सिद्धि कराने वाला पदार्थ (मे) मेरा (सूषाः) वह समय कि जिसमें अच्छी प्रातःकाल की बेला हो (च) और उक्त काम का सम्बन्ध करने वाली क्रिया तथा (मे) मेरा (सुदिनम्) सुदिन (च) और उपयोगी कर्म ये सब (यज्ञेन) सत्य वचन बोलने आदि व्यवहारों से (कल्पन्ताम्) समर्थित होवें ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्यभाषण आदि कामों को करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

यन्ता चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । निचृद् भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ता । च । मे । धर्त्ता । च । मे । क्षेमः । च । मे । धृतिः । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः । च । मे । संविदिति सम्ऽवित् । च । मे । ज्ञात्रम् । च । मे । सूः । च । मे । प्रसूरिति प्रऽसूः । च । मे । सीरम् । च । मे । लयः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यन्ता) नियमकर्त्ता (च) नियतः (मे) (धर्त्ता) धारकः (च) धृतः (मे) (क्षेमः) रक्षणम् (च) रक्षकः (मे) (धृतः) धरन्ति यया सा (च) क्षमा (मे) (विश्वम्) अखिलं जगत् (च) एतदनुकूला क्रिया (मे) (महः) महत् (च) महान् (मे) (संवित्) प्रतिज्ञा (च) विज्ञातम् (मे) (ज्ञात्रम्) जानामि येन (च) ज्ञातव्यम् (मे) (सूः) या सुवति प्रेरयति सा (च) उत्पन्नम् (प्रसूः) या प्रसूतं उत्पादयति सा (च) प्रसवः (मे) (सीरम्) कृषिसाधकं हलादिकम् (च) कृषीवलाः (मे) (लयः) लीयन्ते यस्मिन्सः (च) लीनम् (मे) (यज्ञेन) सुनियमानुष्ठानाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—मे यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये शमदमादिगुणान्विताः सुनियमान्पालयेयुस्ते स्वाभीष्टानि साधयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (यन्ता) नियम करने वाला (च) और नियमित पदार्थ (मे) मेरा (धर्त्ता) धारण करने वाला (च) और धारण किया हुआ पदार्थ (मे) मेरी (क्षेमः) रक्षा (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरी (धृतिः) धारणा (च) और सहनशीलता (मे) मेरे सम्बन्ध का (विश्वम्) जगत् (च) और उस के अनुकूल मर्यादा (मे) मेरा (महः) बड़ा कर्म (च) और बड़ा व्यवहार (मे) मेरी (संवित्) प्रतिज्ञा (च) और जाना हुआ विषय (मे) मेरा (ज्ञात्रम्) जिससे जानता हूं वह ज्ञान (च) और जानने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (सूः) प्रेरणा करने वाली चित्त की वृत्ति (च) और उत्पन्न हुआ पदार्थ (मे) मेरी (प्रसूः) जो उत्पत्ति करानेवाली वृत्ति (च) और उत्पत्ति का विषय (मे) मेरे (सीरम्) खेती की सिद्धि कराने वाले हल आदि (च) और खेती करने वाले तथा (मे) मेरा (लयः) लय अर्थात् जिस में एकता को प्राप्त होना हो वह विषय (च) और जो मुझ में एकता को प्राप्त हुआ वह विद्यादि गुण ये उक्त सब (यज्ञेन) अच्छे नियमों के आचरण से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो शम दम आदि गुणों से युक्त अच्छे अच्छे नियमों को भलीभांति पालन करें वे अपने चाहे हुए कामों को सिद्ध करावें ॥ ७ ॥

शं चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता । भुरिक् शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

शं च॑ मे॒ मय॑श्च मे प्रि॒यं च॑ मेऽनुका॒मश्च॑ मे॒ काम॑श्च मे सौमन॒सश्च॑ मे॒ भग॑श्च मे॒ द्रवि॑णं च मे भ॒द्रं च॑ मे॒ श्रेय॑श्च मे॒ वसी॑यश्च मे॒ यश॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शम् । च । मे । मयः । च । मे । प्रियम् । च । मे । अनुकाम इत्यनुऽकामः । च । मे । कामः । च । मे । सौमनसः । च । मे । भगः । च । मे । द्रविणम् । च । मे । भद्रम् । च । मे । श्रेयः । च । मे । वसीयः । च । मे । यशः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) कल्याणम् (च) (मे) (मयः) ऐहिकं सुखम् (च) (मे) (प्रियम्) प्रीतिकारकम् (च) (मे) (अनुकामः) धर्मानुकूला कामना (च) (मे) (कामः) काम्यते येन यस्मिन् वा (च) (मे) (सौमनसः) शोभनं च तन्मनः सुमनस्तस्य भावः (च) (मे) (भगः) ऐश्वर्य्यसंघातः (च) (मे) (द्रविणम्) बलम् (च) (मे) (भद्रम्) भन्दनीयं सुखम् (च) (मे) (श्रेयः) मुक्तिसुखम् (च) (मे) (वसीयः) अतिशयेन वस्तृ वसीयः (च) (मे) (यशः) कीर्तिः (च) (मे) (यज्ञेन) सुखसिद्धिकरेणेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—मे शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्येन कर्मणा सुखादयो वर्द्धेरंस्तदेव कर्म सततं सेवनीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (शम्) सर्व सुख (च) और सुख की सब सामग्री (मे) मेरा (मयः) प्रत्यक्ष आनन्द (च) और इसके साधन (मे) मेरा (प्रियम्) पियारा (च) और इसके साधन (मे) मेरी (अनुकामः) धर्म के अनुकूल कामना (च) और इसके साधन (मे) मेरा (कामः) काम अर्थात् जिससे वा जिसमें कामना करें (च) तथा (मे) मेरा (सौमनसः) चित्त का अच्छा होना (च) और इसके साधन (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य का समूह (च) और इसके साधन (मे) मेरा (द्रविणम्) बल (च) और इसके साधन (मे) मेरा (भद्रम्) अति आनन्द देने योग्य सुख (च) और सुख के साधन (मे) मेरा (श्रेयः) मुक्ति सुख (च) और इसके साधन (मे) मेरा (वसीयः) अतिशय करके बसने वाला (च) और इसकी सामग्री (मे) मेरी (यशः) कीर्त्ति (च) और इसके साधन (यज्ञेन) सुख की सिद्धि करने वाले ईश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस काम से सुख आदि की वृद्धि हो उस काम का निरन्तर सेवन करें ॥ ८ ॥

ऊर्क् चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता । शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मऽऔद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् । च । मे । सूनृता । च । मे । पर्यः । च । मे । रसः । च । मे । घृतम् । च । मे । मधु । च । मे । सग्धिः । च । मे । सपीतिरिति सऽपीतिः । च । मे । कृषिः । च । मे । वृष्टिः । च । मे । जैत्रम् । च । मे । औद्भिद्यमित्यौत्ऽभिद्यम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऊर्क्) सुसंस्कृतमन्नम् (च) सुगन्ध्यादियुक्तम् (मे) (सूनृता) प्रिया वाक् (च) सत्या (मे) (पयः) दुग्धम् (च) उत्तमं पक्वमौषधम् (मे) (रसः) सर्वद्रव्यसारः (च) महौषधीभ्यो निष्पादितः (मे) (घृतम्) आज्यम् (च) सुसंस्कृतम् (मे) (मधु) क्षौद्रम् (च) शर्करादिकम् (मे) (सग्धिः) समानभोजनम् (च) भक्ष्यादिकम् (मे) (सपीतिः) समाना पीतिः पानं यस्यां सा (च) चूष्यम् (मे) (कृषिः) भूमिकर्षणम् (च) शस्यविशेषाः (मे) (वृष्टिः) जलवर्षणम् (च) आहुतिभिः संस्क्रिया (मे) (जैत्रम्) जेतुं शीलम् (च) सुशिक्षितं सेनादिकम् (मे) (औद्भिद्यम्) उद्भिदां पृथिवीं भित्वा जातानां भावम् (च) फलादिकम् (मे) (यज्ञेन) सर्वरसपदार्थवर्द्धकेन कर्मणा (कल्पन्ताम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—म ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च म औद्भिद्यं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सर्वानुत्तमरसयुक्तान् पदार्थान् सञ्चित्य तान् यथाकालं होमाद्युत्तमेषु व्यवहारेषु नियोजयेयुः ॥ ९ ॥

पदार्थ —(मे) मेरा (ऊर्क्) अच्छा संस्कार किया अर्थात् बनाया हुआ अन्न (च) और सुगन्धि आदि पदार्थों से युक्त व्यञ्जन (मे) मेरी (सूनृता) प्रियवाणी (च) और सत्य वचन (मे) मेरा (पयः) दूध (च) और उत्तम पकाये ओषधि आदि पदार्थ (मे) मेरा (रसः) सब पदार्थों का सार (च) और बड़ी बड़ी ओषधियों से निकाला हुआ रस (मे) मेरा (घृत) घी (च) और उसका संस्कार करने तपाने आदि से सिद्ध हुआ पकान्न (मे) मेरा (मधु) सहत (च) और खांड गुड़ आदि (मे) मेरा (सग्धिः) एकसा भोजन (च) और उत्तम भोग साधन (मे) मेरी (सपीतिः) एकसा जिस में जल का पान (च) और जो चूसने योग्य पदार्थ (मे) मेरा (कृषिः) भूमि की जुताई (च) और गेहूं आदि अन्न (मे) मेरी (वृष्टिः) वर्षा (च) और होम की आहुतियों से पवन आदि की शुद्धि करना (मे) मेरा (जैत्रम्) जीतने का स्वभाव (च) और अच्छे शिक्षित सेना आदि जन तथा (मे) मेरे (औद्भिद्यम्) भूमि को तोड़ फोड़ के निकलने वाले वृक्षों वा वनस्पतियों का होना (च) और फूल फल ये सब पदार्थ (यज्ञेन) समस्त रस और पदार्थों की बढ़ती करने वाले कर्म से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्य समस्त उत्तम रसयुक्त पदार्थों को इकट्ठा करके उनको समय समय के अनुकूल होमादि उत्तम व्यवहारों में लगावें ॥ ९ ॥

रयिश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता । निचृच्छक्करी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

र॒यिश्च॑ मे॒ राय॑श्च मे पु॒ष्टं च॑ मे॒ पुष्टि॑श्च मे वि॒भु च॑ मे प्र॒भु च॑ मे पू॒र्णं च॑ मे पू॒र्णत॑रं च मे॒ कुय॑वं च॒ मेऽक्षि॑तं च॒ मेऽन्नं॑ च॒ मेऽक्षु॑च्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

र॒यिः । च॒ । मे॒ । रायः॑ । च॒ । मे॒ । पु॒ष्टम् । च॒ । मे॒ । पुष्टिः॑ । च॒ । मे॒ । वि॒भ्विति॑ वि॒ऽभु । च॒ । मे॒ । प्र॒भ्विति॑ प्र॒ऽभु । च॒ । मे॒ । पू॒र्णम् । च॒ । मे॒ । पू॒र्णत॑र॒मिति पू॒र्णऽत॑रम् । च॒ । मे॒ । कुय॑वम् । च॒ । मे॒ । अक्षि॑तम् । च॒ । मे॒ । अन्न॑म् । च॒ । मे॒ । अ॒क्षुत् । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १० ॥

पदार्थः—(रयिः) विद्याश्रीः (च) पुरुषार्थः (मे) (रायः) प्रशस्तलक्ष्म्यः (च) पक्वान्नादिकम् (मे) (पुष्टम्) (च) आरोग्यम् (मे) (पुष्टिः) पुष्टिकरणम् (च) (सुपथ्यम्) (मे) (विभु) अखिलविषयेषु व्याप्तं मन आदि (च) परमात्मध्यानम् (मे) (प्रभु) समर्थम् (च) सर्वसामर्थ्यम् (मे) (पूर्णम्) अलङ्कारि (च) एतत्साधनम् (मे) (पूर्णतरम्) अतिशयेन पूर्णमाभरणादिकम् (च) सर्वमुपकरणम् (मे) (कुयवम्) कुत्सितैर्यवैर्वियुक्तम् (च) व्रीह्यादिकम् (मे) (अक्षितम्) क्षयरहितम् (च) तृप्तिः (मे) (अन्नम्) अत्तुं योग्यम् (मे) व्यञ्जनम् (मे) (अक्षुत्) क्षुधो-राहित्यम् (च) तृषादिराहित्यम् (मे) (यज्ञेन) प्रशस्तधनप्रापकेणेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ १० ॥

अन्वयः—मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमपुरुषार्थेन जगदीश्वरभक्तिप्रार्थनाभ्यां च विद्यादिकं धनं लब्ध्वा सर्वोपकारः साधनीयः ॥ १० ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (रयिः) विद्या की कान्ति (च) और पुरुषार्थ (मे) मेरे (रायः) प्रशंसित धन (च) और पकान्न आदि (मे) मेरे (पुष्टम्) पुष्ट पदार्थ (च) और आरोग्यपन (मे) मेरी (पुष्टिः) पुष्टि (च) और पथ्य भोजन (मे) मेरा (विभु) सब विषयों में व्याप्त मन आदि (च) [और] परमात्मा का ध्यान (मे) मेरा (प्रभु) समर्थ व्यवहार (च) और सब सामर्थ्य (मे) मेरा (पूर्णम्) पूर्ण काम का करना (च) और उस का साधन (मे) मेरे (पूर्णतरम्) आभूषण गौ भैंस घोड़ा छेरी तथा अन्न आदि पदार्थ (च) और सब का उपकार करना (मे) मेरा (कुयवम्) निन्दित यवों से न मिला हुआ अन्न (च) और धान चावल आदि अन्न (मे) मेरा (अक्षितम्) अक्षय पदार्थ

(च) और तृप्ति (मे) मेरा (अन्नम्) खाने योग्य अन्न (च) और मसाला आदि तथा (मे) मेरी (अक्षुत्) क्षुधा की तृप्ति (च) और प्यास आदि की तृप्ति ये सब पदार्थ (यज्ञेन) प्रशंसित धनादि देने वाले परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमपुरुषार्थ और ईश्वर की भक्ति प्रार्थना से विद्या आदि धन पाकर सब का उपकार सिद्ध करना चाहिये ॥ १० ॥

वित्तं चेत्यस्य देवा ऋषयः । श्रीमदात्मा देवता । भुरिक् शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च मऽऋद्धं च मऽऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

वित्तम् । च । मे । वेद्यम् । च । मे । भूतम् । च । मे । भविष्यत् । च । मे । सुगमिति सुऽगम् । च । मे । सुपथ्यमिति सुऽपथ्यम् । च । मे । ऋद्धम् । च । मे । ऋद्धिः । च । मे । क्लृप्तम् । च । मे । क्लृप्तिः । च । मे । मतिः । च । मे । सुमतिरिति सुऽमतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(वित्तम्) विचारितम् (च) विचारः (मे) (वेद्यम्) विचार्य्यम् (च) विचारकर्त्ता (मे) (भूतम्) अतीतम् (च) वर्त्तमानम् (मे) (भविष्यत्) आगामि (च) सर्वसामयिकम् (मे) (सुगम्) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिँस्तत् (च) उचितं कर्म (मे) (सुपथ्यम्) शोभनस्य पथो भावम् (च) निदानम् (मे) (ऋद्धम्) समृद्धम् (च) सिद्धयः (मे) (ऋद्धिः) योगेन प्राप्ता समृद्धिः (च) तुष्टयः (मे) (क्लृप्तम्) समर्थितम् (च) कल्पना (मे) (क्लृप्तिः) समर्थोहा (च) तर्कः (मे) (मतिः) मननम् (च) विवेचनम् (मे) (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (च) उत्तमा निष्ठा (मे) (यज्ञेन) शमदमादियुक्तेन योगाभ्यासेन (कल्पन्ताम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः—मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च म ऋद्धं च म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये शमादियुक्ताः संयता योगमभ्यस्यन्त्यृद्धिसिद्धिसहिताश्च भवन्ति तेऽन्यानपि समर्द्धयितुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (चित्तम्) विचारा हुआ विषय (च) और विचारा (मे) मेरा (चेत्यम्) विचारने योग्य विषय (च) और विचारने वाला (मे) मेरा (भूतम्) व्यतीत हुआ विषय (च) और वर्त्तमान (मे) मेरा (भविष्यत्) होने वाला (च) और सब समय का उत्तम व्यवहार (मे) मेरा (सुगम्) सुगम मार्ग (च) और उचित कर्म (मे) मेरा (सुपथ्यम्) सुगम युक्ताहार विहार का होना (च) और सब कामों में प्रथम कारण (मे) मेरा (ऋद्धम्) अच्छी वृद्धि को प्राप्त पदार्थ (च) और सिद्धि (मे) मेरी (ऋद्धिः) योग से पाई हुई अच्छी वृद्धि (च) और तुष्टि अर्थात् सन्तोष (मे) मेरा (क्लृप्तम्) सामर्थ्य को प्राप्त हुआ काम (च) और कल्पना (मे) मेरी (क्लृप्तिः) सामर्थ्य की कल्पना (च) और तर्क (मे) मेरा (मतिः) विचार (च) और पदार्थ पदार्थ का विचार करना (मे) मेरी (सुमतिः) उत्तम बुद्धि तथा (च) अच्छी निष्ठा ये सब (यज्ञेन) शम दम आदि नियमों से युक्त योगाभ्यास से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो शम आदि नियमों से युक्त संयम को प्राप्त योग का अभ्यास करते और ऋद्धि सिद्धि को प्राप्त हुए हैं वे औरों को भी अच्छे प्रकार ऋद्धि सिद्धि दे सकते हैं ॥ ११ ॥

व्रीहयश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । धान्यदा आत्मा देवता । भुरिगतिशक्वरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

व्रीहयः । च । मे । यवाः । च । मे । माषाः । च । मे । तिलाः । च । मे । मुद्गाः । च । मे । खल्वाः । च । मे । प्रियङ्गवः । च । मे । अणवः । च । मे । श्यामाकाः । च । मे । नीवाराः । च । मे । गोधूमाः । च । मे । मसूराः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(व्रीहयः) तण्डुलाः (च) षष्टिकाः (मे) (यवाः) (च) आढक्यः (मे) (माषाः) (च) कलायः (मे) (तिलाः) (च) नारिकेलाः (मे) (मुद्गाः) (च) तत्संस्काराः (मे) (खल्वाः) चणकाः (च) तत्साधनम् (मे) (प्रियङ्गवः) धान्यविशेषाः (च) अन्यानि क्षुद्रान्नानि (मे) (अणवः) सूक्ष्मतण्डुलाः (च) तत्पाकः (मे) (श्यामाकाः) (च) (मे) (नीवाराः) विना वपनेनोत्पन्नाः (च) एतत्संस्करणम् (मे) (गोधूमाः) (च) एतत्संस्करणम् (मे) (मसूराः) (च) एतत्सम्बन्धि (मे) (यज्ञेन) सर्वान्नप्रदेन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्व्रीह्यादिभ्यः सुसंस्कृतानोदनादीन् संपाद्य तेऽग्नौ होतव्या भोक्तव्या अन्ये भोजयितव्याश्च ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (व्रीहयः) चावल (च) और साठी के धान (मे) मेरे (यवाः) जौ (च) और अरहर (मे) मेरे (माषाः) उरद (च) और मटर (मे) मेरा (तिलाः) तिल (च) और नारियल (मे) मेरे (मुद्गाः) मूंग (च) और उस का बनाना (मे) मेरे (खल्वाः) चणे (च) और उनका सिद्ध करना (मे) मेरी (प्रियङ्गवः) कंगुनी (च) और उसका बनाना (मे) मेरे (अणवः) सूक्ष्म चावल (च) और उन का पाक (मे) मेरा (श्यामाकाः) समा (च) और महुआ पटेरा चेना आदि छोटे अन्न (मे) मेरा (नीवाराः) पसाई के चावल जो कि विना बोए उत्पन्न होते हैं (च) और इन का पाक (मे) मेरे (गोधूमाः) गेहूं (च) और उन को पकाना तथा (मे) मेरी (मसूराः) मसूर (च) और इनका सम्बन्धी अन्य अन्न ये सब (यज्ञेन) सब अन्नों के दाता परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि चावल आदि से अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए भात आदि को बना अग्नि में होम करें तथा आप खावें, औरों को खवावें ॥ १२ ॥

अश्मा चेत्यस्य देवा ऋषयः । रत्नवान्धनवानात्मा देवता । भुरिगतिशक्करी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्मा॑ च मे॒ मृत्ति॑का च मे गि॒रय॑श्च मे॒ पर्व॑ताश्च मे॒ सिक॑ताश्च मे॒ वन॒स्पत॑यश्च मे॒ हिर॑ण्यं च॒ मेऽय॑श्च मे श्या॒मं च॑ मे लो॒हं च॑ मे॒ सीसं॑ च मे॒ त्रपु॑ च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मा॑ । च॒ । मे॒ । मृत्ति॑का । च॒ । मे॒ । गि॒रय॑ः । च॒ । मे॒ । पर्व॑ताः । च॒ । मे॒ । सिक॑ताः । च॒ । मे॒ । वन॒स्पत॑यः । च॒ । मे॒ । हिर॑ण्यम् । च॒ । मे॒ । अय॑ः । च॒ । मे॒ । श्या॒मम् । च॒ । मे॒ । लो॒हम् । च॒ । मे॒ । सीस॑म् । च॒ । मे॒ । त्रपु॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अश्मा) पाषाणः (च) हीरकादीनि रत्नानि (मे) (मृत्तिका) प्रशंसिता मृत् (च) साधारणा मृत् (मे) (गिरयः) मेघाः (च) अन्नादि (मे)

(पर्वताः) ह्रस्वा महान्तः शैलाः (च) सर्वधनम् (मे) (सिकताः) (च) तत्रस्थाः पदार्थाः सूक्ष्मा बालुकाः (मे) (वनस्पतयः) वटादयः (च) आम्रादयो वृक्षाः (मे) (हिरण्यम्) (च) रजतादि (मे) (अयः) (च) शस्त्राणि (मे) (श्यामम्) श्याममणिः (च) शुक्त्यादि (मे) (लोहम्) सुवर्णम् । लोहमिति सुवर्णना० ॥ निघं० १ । २ ॥ (च) कान्तिसारादिः (मे) (सीसम्) (च) जतु (मे) (त्रपु) (च) रङ्गम् (मे) (यज्ञेन) सङ्गतिकरणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—मेऽश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिवीस्थान् पदार्थान्सुपरीक्ष्यैतेभ्यो रत्नानि धातूंश्च प्राप्य सर्वहितायोपयुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अश्मा) पत्थर (च) और हीरा आदि रत्न मेरी (मृत्तिका) अच्छी माटी (च) और साधारण माटी (मे) मेरे (गिरयः) मेघ और (च) बद्दल (मे) मेरे (पर्वताः) बड़े छोटे पर्वत (च) और पर्वतों में होने वाले पदार्थ (मे) मेरी (सिकताः) बड़ी बालू (च) और छोटी छोटी बालू (मे) मेरे (वनस्पतयः) बड़ आदि वृक्ष (च) और आम आदि वृक्ष (मे) मेरा (हिरण्यम्) सब प्रकार का धन (च) तथा चांदी आदि (मे) मेरा (अयः) लोहा (च) और शस्त्र (मे) मेरा (श्यामम्) नीलमणि वा लहसुनिया आदि (च) और चन्द्रकान्तमणि (मे) मेरा (लोहम्) सुवर्ण (च) तथा कान्तिसार आदि (मे) मेरा (सीसम्) सीसा (च) और लाख (मे) मेरा (त्रपु) जस्ता (च) और पीतल आदि ये सब (यज्ञेन) सङ्ग करने योग्य व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवीस्थ पदार्थों को अच्छी परीक्षा से जान के इनसे रत्न और अच्छे अच्छे धातुओं को पाकर सब के हित के लिये उपयोग में लावें ॥ १३ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादियुक्त आत्मा देवता । भुरिगष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निश्च मऽआपश्च मे वीरुधश्च मऽओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽआरण्याश्च मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । वीरुधः । च । मे । ओषधयः । च । मे । कृष्टपच्या इति कृष्टऽपच्याः । च । मे । अकृष्टपच्या इत्यकृष्टऽपच्याः । च ।

मे । ग्राम्याः । च । मे । पशवः । आरण्याः । च । मे । वित्तम् । च । मे । वित्तिः । च । मे । भूतम् । च । मे । भूतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१४॥

पदार्थः—(अग्निः) वह्निः (च) विद्युदादिः (मे) (आपः) जलानि (च) जलरत्नानि (मे) (वीरुधः) गुल्मविशेषाः (च) तृणशाकादि (मे) (ओषधयः) यवसोमलताद्याः (च) सर्वौषधादि (मे) (कृष्टपच्याः) या कृष्टेषु क्षेत्रेषु पच्यन्ते ताः (च) उत्तमानि शस्यादीनि (मे) (अकृष्टपच्याः) या अकृष्टेषु जङ्गलादिषु पच्यन्ते ताः (च) पर्वतादिषु वक्तव्याः (मे) (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (च) नगरस्थाः (मे) (पशवः) गवाद्याः (आरण्याः) अरण्ये वने भवा मृगादयः (च) सिंहादयः (मे) (वित्तम्) लब्धम् (च) सर्वं धनम् (मे) (वित्तिः) प्राप्तिः (च) प्राप्तव्यम् (मे) (भूतम्) रूपम् (च) नानाविधम् (मे) (भूतिः) ऐश्वर्यम् (च) एतत्साधनम् (मे) (यज्ञेन) सङ्गतिकरणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १४ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे आरण्याश्च पशवो मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पावकादिविद्यया सङ्गन्तव्यं शिल्पयज्ञं साध्नुवन्ति त ऐश्वर्यं लभन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) अग्नि (च) और बिजुली आदि (मे) मेरे (आपः) जल (च) और जल में होने वाले रत्न मोती आदि (मे) मेरे (वीरुधः) लता गुच्छा (च) और शाक आदि (मे) मेरी (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि (च) और फल पुष्पादि (मे) मेरे (कृष्टपच्याः) खेतों में पकते हुए अन्न आदि (च) और उत्तम अन्न (मे) मेरे (अकृष्टपच्याः) जो जङ्गल में पकते हैं वे अन्न (च) और जो पर्वत आदि स्थानों में पकने योग्य हैं वे अन्न (मे) मेरे (ग्राम्याः) गांव में हुए गौ आदि (च) और नगर में ठहरे हुए तथा (मे) मेरे (आरण्याः) वन में होने हारे मृग आदि (च) और सिंह आदि (पशवः) पशु (मे) मेरा (वित्तम्) पाया हुआ पदार्थ (च) और सब धन (मे) मेरी (वित्तिः) प्राप्ति (च) और पाने योग्य (मे) मेरा (भूतम्) रूप (च) और नाना प्रकार का पदार्थ तथा (मे) मेरा (भूतिः) ऐश्वर्य (च) और उस का साधन ये सब पदार्थ (यज्ञेन) मेल करने योग्य शिल्प विद्या से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि आदि की विद्या से सङ्गति करने योग्य शिल्पविद्या रूप यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

वसु चेत्यस्य देवा ऋषयः । धनादियुक्त आत्मा देवता । निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वसु॑ च मे वस॒तिश्च॑ मे॒ कर्म॑ च मे॒ शक्ति॑श्च॒ मेऽर्थ॑श्च म॒ऽएम॑श्च मऽइ॒त्या च॑ मे॒ गति॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु॑ । च॒ । मे॒ । व॒स॒तिः । च॒ । मे॒ । कर्म॑ । च॒ । मे॒ । शक्तिः॑ । च॒ । मे॒ । अर्थः॑ । च॒ । मे॒ । एमः॑ । च॒ । मे॒ । इ॒त्या । च॒ । मे॒ । गतिः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(वसु) वस्तु (च) प्रियम् (मे) (वसतिः) यत्र वसन्ति सा (च) सामन्ता (मे) (कर्म) अभीप्सिततमा क्रिया (च) कर्त्ता (मे) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (च) प्रेम (मे) (अर्थः) सकलपदार्थसञ्चयः (च) सञ्चेता (मे) (एमः) एति येन स प्रयत्नः (च) बोधः (मे) (इत्या) एमि जानामि यया रीत्या सा (च) युक्तिः (मे) (गतिः) गमनम् (च) उत्क्षेपणादि कर्म (मे) (यज्ञेन) पुरुषार्थानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च म इत्या च मे गतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! ये जनाः सर्वं सामर्थ्यादिकं सर्वहितायैव कुर्वन्ति त एव प्रशंसिता भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वसु) वस्तु (च) और प्रिय पदार्थ वा पियारा काम (मे) मेरी (वसतिः) जिस में वसते हैं वह वस्ती (च) और भृत्य (मे) मेरा (कर्म) काम (च) और करने वाला (मे) मेरा (शक्तिः) सामर्थ्य (च) और प्रेम (मे) मेरा (अर्थः) सब पदार्थों को इकट्ठा करना (च) और इकट्ठा करने वाला (मे) मेरा (एमः) अच्छा यत्न (च) और बुद्धि (मे) मेरी (इत्या) वह रीति जिससे व्यवहारों को जानता हूं (च) और युक्ति तथा (मे) मेरी (गतिः) चाल (च) और उछलना आदि क्रिया ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पुरुषार्थ के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो मनुष्य समस्त अपना सामर्थ्य आदि सब के हित के लिये ही करते हैं वे ही प्रशंसा युक्त होते हैं ॥ १५ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादिविद्याविदात्मा देवता । निचृदतिशक्वरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अ॒ग्निश्च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे॒ सोम॑श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे सवि॒ता च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे॒ सर॑स्वती च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे पू॒षा च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे॒ बृह॒स्पति॑श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अग्निः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । सोमः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । सविता । च । मे । इन्द्रः । च । मे । सरस्वती । च । मे । इन्द्रः । च । मे । पूषा । च । मे । इन्द्रः । च । मे । बृहस्पतिः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यः प्रसिद्धस्वरूपः (च) भौमः (मे) (इन्द्रः) विद्युत् (च) वायुः (मे) (सोमः) सौम्यगुणसंपन्नो जनः पदार्थो वा (च) वृष्टिः (मे) (इन्द्रः) अन्यायविदारकः सभेशः (च) सभ्याः (मे) (सविता) ऐश्वर्य्ययुक्तः (च) एतत्साधनानि (मे) (इन्द्रः) सकलाऽविद्याछेदकोऽध्यापकः (च) विद्यार्थिनः (मे) (सरस्वती) प्रशस्तबोधः शिक्षायुक्ता वाणी वा (च) सत्यवक्ता (मे) (इन्द्रः) विद्यार्थिनो जाड्यविच्छेदक उपदेशकः (च) श्रोतारः (मे) (पूषा) पोषकः (च) युक्ताहारविहारौ (मे) (इन्द्रः) यः पुष्टिकरणविद्यायां रमते (च) वैद्यः (मे) (बृहस्पतिः) बृहतां व्यवहाराणां रक्षकः (च) राजा (मे) (इन्द्रः) सकलैश्वर्यवर्द्धकः (च) सेनेशः (मे) (यज्ञेन) विद्यैश्वर्य्योन्नतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! युस्माभिः सुविचारेण स्वकीयाः सर्वे पदार्थाः श्रेष्ठपालनाय दुष्टशिक्षणाय च सततं योजनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) प्रसिद्ध सूर्यरूप अग्नि (च) और पृथिवी पर मिलने वाला भौतिक (मे) मेरा (इन्द्रः) बिजुलीरूप अग्नि (च) तथा पवन (मे) मेरा (सोमः) शान्तिगुण वाला पदार्थ वा मनुष्य (च) और वर्षा मेघ जल (मे) मेरा (इन्द्रः) अन्याय को दूर करने वाला सभापति (च) और सभासद् (मे) मेरा (सविता) ऐश्वर्ययुक्त काम (च) और इसके साधन (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त अविद्या का नाश करने वाला अध्यापक (च) और विद्यार्थी (मे) मेरा (सरस्वती) प्रशंसित बोध वा शिक्षा से भरी हुई वाणी (च) और सत्य बोलने वाला (मे) मेरा (इन्द्रः) विद्यार्थी की जड़ता का विनाश करने वाला उपदेशक (च) और सुनने वाले (मे) मेरा (पूषा) पुष्टि करने वाला (च) और योग्य आहार-भोजन, विहार-सोना आदि (मे) मेरा जो (इन्द्रः) पुष्टि करने की विद्या में रम रहा है वह (च) और वैद्य (मे) मेरा (बृहस्पतिः) बड़े बड़े व्यवहारों की रक्षा करने वाला (च) और राजा तथा (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला उद्योगी (च) और सेनापति ये सब (यज्ञेन) विद्या और ऐश्वर्य की उन्नति करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को अच्छे विचार से अपने सब पदार्थ उत्तमों का पालन करने और दुष्टों को शिक्षा देने के लिये निरन्तर युक्त करने चाहियें ॥ १६ ॥

मित्रश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । मित्रैश्वर्य्यसहित आत्मा देवता । स्वराट् शक्वरी छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

मि॒त्रश्च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे॒ वरु॑णश्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे धा॒ता च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे॒ त्वष्टा॑ च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे म॒रुत॑श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे विश्वे॑ च मे॒ दे॒वाऽइन्द्र॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मि॒त्रः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । वरु॑णः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । धा॒ता । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । त्वष्टा॑ । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । म॒रुतः॑ । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । विश्वे॑ । च॒ । मे॒ । दे॒वाः । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मित्रः) प्राणः (च) समानः (मे) (इन्द्रः) विद्युत् (च) तेजः (मे) (वरुणः) उदानः । प्राणोदानौ मित्रावरुणौ ॥ श० ३ । १ । १३ ॥ (च) व्यानः (मे) (इन्द्रः) सूर्य्यः (च) धृतिः (मे) (धाता) धर्त्ता (च) धैर्य्यम् (मे) (इन्द्रः) परमैश्वर्य्यप्रापकः (च) न्यायः (मे) (त्वष्टा) विच्छेदकोऽग्निः (च) पुरुषार्थः (मे) (इन्द्रः) शत्रुविदारको राजा (च) शिल्पम् (मे) (मरुतः) ब्रह्माण्डस्था अन्ये वायवः (च) शारीरा धातवः (मे) (इन्द्रः) सर्वाभिव्यापिका तडित् (च) एतत्प्रयोगः (मे) (विश्वे) सर्वे (च) सर्वस्वम् (मे) (देवाः) दिव्यगुणाः पृथिव्यादयः (इन्द्रः) परमैश्वर्य्यदाता (च) एतदुपयोगः (मे) (यज्ञेन) वायुविद्याविधानेन (कल्पन्ताम्) ॥ १७ ॥

अन्वयः—मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च देवा म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्याः प्राणविद्युद्विद्यां विज्ञायैतयोः सर्वत्राभिव्याप्तिं च ज्ञात्वा दीर्घजीवनं सम्पादयेयुः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (मित्रः) प्राण अर्थात् हृदय में रहने वाला पवन (च) और समान नाभिस्थ पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) बिजुलीरूप अग्नि (च) और तेज (मे) मेरा (वरुणः) उदान अर्थात् कण्ठ में रहने वाला पवन (च) और समस्त शरीर में विचरने हारा पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) सूर्य (च) और धारणाकर्षण (मे) मेरा (धाता) धारण करने हारा (च) और धीरज (मे) मेरा (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का प्राप्त कराने वाला (च) और न्याययुक्त पुरुषार्थ (मे) मेरा (त्वष्टा) पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला अग्नि (च) और शिल्प अर्थात् कारीगरी (मे) मेरा

(इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने हारा राजा (च) तथा कारीगरी (मे) मेरे (मरुतः) इस ब्रह्माण्ड में रहने- वाले अन्य पवन (च) और शरीर के धातु (मे) मेरी (इन्द्रः) सर्वत्र व्यापक बिजुली (च) और उस का काम (मे) मेरे (विश्वे) समस्त पदार्थ (च) और सर्वस्व (देवाः) उत्तम गुणयुक्त पृथिवी आदि (मे) मेरे लिये (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का दाता (च) और उस का उपयोग ये सब (यज्ञेन) पवन की विद्या के विधान करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्य प्राण और बिजुली की विद्या को जान और इनकी सब जगह सब ओर से व्याप्ति को जानकर अपने बहुत [दीर्घ] जीवन को सिद्ध करें ॥ १७ ॥

पृथिवी चेत्यस्य देवा ऋषयः । राज्यैश्वर्यादियुक्तात्मा देवता । भुरिक् शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिवी च मऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मऽइन्द्रश्च मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिवी । च । मे । इन्द्रः । च । मे । अन्तरिक्षम् । च । मे । इन्द्रः । च । मे । द्यौः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । समाः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । नक्षत्राणि । च । मे । इन्द्रः । च । मे । दिशः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) विस्तीर्णा भूमिः (च) अत्रस्थाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) विद्युत्क्रिया (च) बलप्रदा (मे) (अन्तरिक्षम्) अक्षयमाकाशकम् (च) अत्रस्थाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) सर्वैश्वर्याधारः (च) एतत् प्रयोगः (मे) (द्यौः) प्रकाशकर्मा (च) एतत् साधकाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) सकलपदार्थविच्छेत्ता (च) विच्छेद्याः पदार्थाः (मे) (समाः) संवत्सराः (च) क्षणादयः (मे) (इन्द्रः) कालज्ञाननिमित्तः (च) गणितम् (मे) (नक्षत्राणि) यानि कारणरूपेण न क्षीयन्ते तानि भुवनानि (च) एतत् सम्बन्धिनः (मे) (इन्द्रः) लोकलोकान्तरस्था विद्युत् (च) (मे) (दिशः) पूर्वाद्याः (च) एतत् स्थानि वस्तूनि (मे) (इन्द्रः) दिग्ज्ञापकः (च) ध्रुवतारा (मे) (यज्ञेन) पृथिवीकालविज्ञापकेन (कल्पन्ताम्) ॥ १८ ॥

अन्वयः—मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिव्यादिपदार्थांस्तत्रस्थां विद्युतं च यावन्न जानन्ति तावदैश्वर्यं नह्याप्नुवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (पृथिवी) विस्तारयुक्त भूमि (च) और उसमें स्थित जो पदार्थ (मे) मेरी (इन्द्रः) बिजुलीरूप क्रिया (च) और बल देने वाली व्यायाम आदि क्रिया (मे) मेरा (अन्तरिक्षम्) विनाशरहित आकाश (च) और आकाश में ठहरे हुए सब पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त ऐश्वर्य का आधार (च) और उस का करना (मे) मेरी (द्यौः) प्रकाश के काम कराने वाली विद्या (च) और उसके सिद्ध करने वाले पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) सब पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य आदि (च) और छिन्न भिन्न करने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (समाः) वर्ष (च) और क्षण, पल, विपल, घटी, मुहूर्त्त, दिन आदि (मे) मेरा (इन्द्रः) समय के ज्ञान का निमित्त (च) और गणितविद्या (मे) मेरे (नक्षत्राणि) नक्षत्र अर्थात् जो कारण रूप से स्थिर रहते किन्तु नष्ट नहीं होते वे लोक (च) और उन के साथ सम्बन्ध रखने वाले प्राणी आदि (मे) मेरी (इन्द्रः) लोक लोकान्तरों में स्थित होने वाली बिजुली (च) और बिजुली के संयोग करते हुए उन लोकों में रहने वाले पदार्थ (मे) मेरी (दिशः) पूर्व आदि दिशा (च) और उन में ठहरी हुई वस्तु तथा (मे) मेरा (इन्द्रः) दिशाओं के ज्ञान का देने वाला (च) और ध्रुव का तारा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पृथिवी और समय के विशेष ज्ञान देने वाले काम से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवी आदि पदार्थों और उन में ठहरी हुई बिजुली आदि को जबतक नहीं जानते तबतक ऐश्वर्य को नहीं प्राप्त होते ॥ १८ ॥

अꣳशुश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पदार्थविदात्मा देवता । निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अꣳशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च मऽउपाꣳशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऽऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अꣳशुः । च । मे । रश्मिः । च । मे । अदाभ्यः । च । मे । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । मे । उपाꣳशुरित्युपऽअꣳशुः । च । मे । अन्तर्याम इत्यन्तःऽयामः । च । मे । ऐन्द्रवायवः । च । मे । मैत्रावरुणः । च । मे । आश्विनः । च । मे । प्रतिप्रस्थान इति प्रतिऽप्रस्थानः । च । मे । शुक्रः । च । मे । मन्थी । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(अंशुः) व्याप्तिमान् सूर्यः । अत्राशूङ्व्याप्तावित्यस्माद्बाहुलकेनौणादिक उः प्रत्ययो नुगागमश्च (च) प्रतापः (मे) (रश्मिः) येनाश्नाति सः । अत्राश भोजने धातोर्बाहुलकान् मिः प्रत्ययो रशादेशश्च ॥ उ० ४ । ४६ ॥ (च) विविधम् (मे) (अदाभ्यः) उपक्षयरहितः (च) रक्षकः (मे) (अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) अध्यस्तम् (मे) (उपांशुः) उपगता अंशवो यत्र स उपांशुर्जपः (च) रहस्यविचारः (मे) (अन्तर्यामः) योऽन्तर्मध्ये याति स वायुः (च) बलम् (मे) (ऐन्द्रवायवः) इन्द्रो विद्युद्वायुश्च तयोरयं सम्बन्धी (च) जलम् (मे) (मैत्रावरुणः) प्राणोदानयोरयं सहचारी (च) व्यानः (मे) (आश्विनः) अश्विनोः सूर्याचन्द्रमसोरयं मध्यवर्त्ती (च) प्रभावः (मे) (प्रतिप्रस्थानः) यः प्रप्रस्थानं गमनं प्रति वर्त्तते सः (च) भ्रमणम् (मे) (शुक्रः) शुद्धस्वरूपः (च) वीर्यकरः (मे) (मन्थी) मथितुं शीलः (च) पयः काष्ठादिः (मे) (यज्ञेन) अग्निपदार्थोपयोगेन (कल्पन्ताम्) ॥ १९ ॥

अन्वयः—मेऽशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः सूर्यप्रकाशादिभ्योऽप्युपकारं गृह्णीयुस्तर्हि विद्वांसो भूत्वा क्रियाकौशलं कुतो न प्राप्नुयुः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अंशुः) व्याप्ति वाला सूर्य (च) और उस का प्रताप (मे) मेरा (रश्मिः) भोजन करने का व्यवहार (च) और अनेक प्रकार का भोजन (मे) मेरा (अदाभ्यः) विनाश रहित (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरा (अधिपतिः) स्वामी (च) और जिस में स्थिर हो वह स्थान (मे) मेरा (उपांशुः) मन में जप का करना (च) और एकान्त का विचार (मे) मेरा (अन्तर्यामः) मध्य में जाने वाला पवन (च) और बल (मे) मेरा (ऐन्द्रवायवः) बिजुली और पवन के साथ सम्बन्ध करने वाला काम (च) और जल (मे) मेरा (मैत्रावरुणः) प्राण और उदान के साथ चलने हारा वायु (च) और व्यान पवन (मे) मेरा (आश्विनः) सूर्य चन्द्रमा के बीच में रहने वाला तेज (च) और प्रभाव (मे) मेरा (प्रतिप्रस्थानः) चलने चलने के प्रति वर्त्ताव रखने वाला (च) भ्रमण (मे) मेरा (शुक्रः) शुद्धस्वरूप (च) और वीर्य करने वाला तथा (मे) मेरा (मन्थी) विलोने के स्वभाव वाला (च) और दूध वा काष्ठ आदि ये सब पदार्थ (यज्ञेन) अग्नि के उपयोग से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यप्रकाशादिकों से भी उपकारों को लेवें तो विद्वान् होकर क्रिया की चतुराई को क्यों न पावें ॥ १९ ॥

आग्रयणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठानात्मा देवता । स्वराडतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मऽऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२०॥

आग्रयणः । च । मे । वैश्वदेव इति वैश्वऽदेवः । च । मे । ध्रुवः । च । मे । वैश्वानरः । च । मे । ऐन्द्राग्नः । च । मे । महावैश्वदेव इति महाऽवैश्वदेवः । च । मे । मरुत्वतीयाः । च । मे । निष्केवल्यः । निःकेवल्य इति निःऽकेवल्यः । च । मे । सावित्रः । च । मे । सारस्वतः । च । मे । पात्नीवत इति पात्नीऽवतः । च । मे । हारियोजन इति । हारिऽयोजनः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(आग्रयणः) मार्गशीर्षादिमासनिष्पन्नो यज्ञविशेषः (च) (मे) (वैश्वदेवः) विश्वेषां देवानामयं सम्बन्धी (च) (मे) (ध्रुवः) निश्चलः (च) (मे) (वैश्वानरः) विश्वेषां सर्वेषां नराणामयं सत्कारः (च) (मे) (ऐन्द्राग्नः) इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युच्च ताभ्यां निर्वृत्तः (च) (मे) (महावैश्वदेवः) महतां विश्वेषां सर्वेषामयं व्यवहारः (च) (मे) (मरुत्वतीयाः) मरुतां सम्बन्धिनो व्यवहाराः (च) (मे) (निष्केवल्याः) नितरां केवलं सुखं यस्मिंस्तस्मिन् भवः (च) (मे) (सावित्रः) सवितुः सूर्यस्यायं प्रभावः (च) (मे) (सारस्वतः) सरस्वत्या वाण्या अयं सम्बन्धी (च) (मे) (पात्नीवतः) प्रशस्ता पत्नी यज्ञसम्बन्धिनी तद्वतोऽयम् (च) (मे) (हारियोजनः) हरीणामश्वानां योजयिता तस्यायमनुक्रमः (च) (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ २० ॥

अन्वयः—म आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्सामयिकीं क्रियां विद्वत्संगं चाश्रित्य विवाहितस्त्रीव्रता भवेयुस्ते पदार्थविद्यां कुतो न जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (आग्रयणः) अगहन आदि महीनों में सिद्ध हुआ यज्ञ (च) और इस की सामग्री (मे) मेरा (वैश्वदेवः) समस्त विद्वानों से सम्बन्ध करने वाला विचार (च) और इसका फल (मे) मेरा (ध्रुवः) निश्चल व्यवहार (च) और इसके साधन (मे) मेरा (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का सत्कार (च) तथा सत्कार करने वाला (मे) मेरा (ऐन्द्राग्नः) पवन और बिजुली से सिद्ध काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (महावैश्वदेवः) समस्त बड़े लोगों का यह व्यवहार (च) इन के साधन (मे) मेरे (मरुत्वतीयाः) पवनों का सम्बन्ध करने हारे व्यवहार (च) तथा इन का फल (मे) मेरा (निष्केवल्यः) निरन्तर केवल सुख हो जिसमें वह काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (सावित्रः) सूर्य का यह प्रभाव (च) और इससे उपकार (मे) मेरा (सारस्वतः)

वाणी सम्बन्धी व्यवहार (च) और इन का फल (मे) मेरा (पात्नीवतः) प्रशंसित यज्ञसम्बन्धिनी स्त्री वाले का काम (च) इस के साधन (मे) मेरा (हारियोजनः) घोड़ों को रथ में जोड़ने वाले का यह आरम्भ (च) इस की सामग्री (यज्ञेन) पदार्थों के मेल करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥२०॥

भावार्थः—जो मनुष्य कार्यकाल की क्रिया और विद्वानों के सङ्ग का आश्रय लेकर विवाहित स्त्री का नियम किये हों वे पदार्थविद्या को क्यों न जानें ॥ २० ॥

स्रुचश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञाङ्गवानात्मा देवता । विराड्धृतिश्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

स्रुचः । च । मे । चमसाः । च । मे । वायव्यानि । च । मे । द्रोणकलश इति द्रोणऽकलशः । च । मे । ग्रावाणः । च । मे । अधिषवणे । अधिसवने इत्यधिऽसवने । च । मे । पूतभृदिति पूतऽभृत् । च । मे । आधवनीय इत्याऽधवनीयः । च । मे । वेदिः । च । मे । बर्हिः । च । मे । अवभृथ इत्यवऽभृथः । च । मे । स्वगाकार इति स्वगाऽकारः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(स्रुचः) जुह्वादयः (च) तच्छुद्धिः (मे) (चमसाः) होमभोजनपात्राणि (च) उपकरणानि (मे) (वायव्यानि) वायुषु साधूनि (च) पवनशुद्धिकराणि (मे) (द्रोणकलशः) द्रोणश्चासौ कलशश्च पात्रविशेषः (च) परिमाणविशेषाः (मे) (ग्रावाणः) शिलाफलकादयः (च) मुशलोलूखले (मे) (अधिषवणे) सोमलताद्योषधिसाधके (च) कुट्टनपेषणक्रिया (मे) (पूतभृत्) येन पूतं बिभर्त्ति तच्छुद्धिकरं सूर्यादिकम् (च) मार्जन्यादिकम् (मे) (आधवनीयः) आधवनसाधनपात्रविशेषः (च) मल्लिकादयः (मे) (वेदिः) यत्र हूयते (च) चतुष्कादिः (मे) (बर्हिः) उपवर्धको दर्भसमूहः (च) तद्योग्यम् (मे) (अवभृथः) यज्ञान्तःस्नानादिकम् (च) सुगन्धलेपनम् (मे) (स्वगाकारः) येन स्वान् पदार्थान् गाते ते करोतीति (च) पवित्रीकरणम् (मे) (यज्ञेन) हवनादिना (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—मे स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—त एव मनुष्या यज्ञं कर्त्तुं शक्नुवन्ति ये साधनोपसाधनसामग्रीरलंकुर्वन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (स्रुचः) स्रुवा आदि (च) और उनकी शुद्धि (मे) मेरे (चमसाः) यज्ञ वा पाक बनाने के पात्र (च) और उनके पदार्थ (मे) मेरे (वायव्यानि) पवनों में अच्छे पदार्थ (च) और पवनों की शुद्धि करने वाले काम (मे) मेरा (द्रोणकलशः) यज्ञ की क्रिया का कलश (च) और विशेष परिमाण (मे) मेरे (ग्रावाणः) शिलवट्टा आदि पत्थर (च) और उखली मूशल (मे) मेरे (अधिषवणे) सोमवल्ली आदि ओषधि जिनसे कूटी पीसी जावे वे साधन (च) और कूटना पीसना (मे) मेरा (पूतभृत्) पवित्रता जिससे मिलती हो वह सूप आदि (च) और बुहारी आदि (मे) मेरा (आधवनीयः) अच्छे प्रकार धोने आदि का पात्र (च) और नलिका आदि यन्त्र अर्थात् जिस नली नरकुल की चोगी आदि से तारागणों को देखते हैं वह (मे) मेरी (वेदिः) होम करने की वेदि (च) और चौकोना आदि (मे) मेरा (बर्हिः) समीप में वृद्धि देने वाला वा कुशसमूह (च) और जो यज्ञसमय के योग्य पदार्थ (मे) मेरा (अवभृथः) यज्ञसमाप्तिसमय का स्नान (च) और चन्दन आदि का अनुलेपन करना तथा (मे) मेरा (स्वगाकारः) जिससे अपने पदार्थों को प्राप्त होते हैं उस कर्म को जो करे वह (च) और पदार्थ को पवित्र करना ये सब (यज्ञेन) होम करने की क्रिया से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य यज्ञ करने को समर्थ होते हैं जो साधन उपसाधनरूप यज्ञ के सिद्ध करने की सामग्री को पूरी करते हैं ॥ २१ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञवानात्मा देवता । भुरिक् शक्करी छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अ॒ग्निश्च॑ मे घ॒र्मश्च॑ मेऽर्कश्च॑ मे॒ सूर्य॑श्च मे प्रा॒णश्च॑ मेऽश्वमे॒धश्च॑ मे पृथि॒वी च॒ मेऽदि॑तिश्च मे॒ दि॒ति॑श्च मे॒ द्यौश्च॑ मे॒ऽङ्गु॒ल॑यः॒ शक्व॑रयो॒ दिश॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

अ॒ग्निः । च॒ । मे॒ । घ॒र्मः । च॒ । मे॒ । अ॒र्कः । च॒ । मे॒ । सूर्यः॑ । च॒ । मे॒ । प्रा॒णः । च॒ । मे॒ । अ॒श्व॒मे॒धः । च॒ । मे॒ । पृ॒थि॒वी । च॒ । मे॒ । अदि॑तिः । च॒ । मे॒ । दितिः॑ । च॒ । मे॒ । द्यौः । च॒ । मे॒ । अ॒ङ्गु॒लयः॑ । शक्व॑रयः । दिशः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकः (च) तत्प्रयोगः (मे) (घर्मः) तापः (च) शान्तिः (मे) (अर्कः) पूजनीयसामग्रीविशेषः (च) एतच्छुद्धिकरो व्यवहारः (मे) (सूर्यः) सविता (च) जीविकाहेतुः (मे) (प्राणः) जीवनहेतुः (च) बाह्यो वायुः (मे)

(अश्वमेधः) राष्ट्रम् (च) राजनीतिः (मे) (पृथिवी) भूमिः (च) एतत्स्थाः सर्वपदार्थाः (मे) (अदितिः) अखण्डिता नीतिः (च) जितेन्द्रियत्वम् (मे) (दितिः) अखण्डिता सामग्री (च) अनित्यं जीवनं शरीरादिकं वा (मे) (द्यौः) धर्मप्रकाशः (च) अहर्निशम् (मे) (अंगुलयः) अङ्गन्ति प्राप्नुवन्ति याभिस्ताः (शकरयः) शक्तयः (दिशः) (च) (उपदिशः) (मे) (यज्ञेन) सङ्गतिकरणयोग्येन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ २२ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शकरयो दिशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये प्राणिसुखाय यज्ञमनुतिष्ठन्ति ते महाशयाः सन्तीति वेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (अग्निः) आग (च) और उस का काम में लाना (मे) मेरा (घर्मः) घाम (च) और शान्ति (मे) मेरी (अर्कः) सत्कार करने योग्य विशेष सामग्री (च) और उसकी शुद्धि करने का व्यवहार (मे) मेरा (सूर्यः) सूर्य (च) और जीविका का हेतु (मे) मेरा (प्राणः) जीवन का हेतु वायु (च) और बाहर का पवन (मे) मेरे (अश्वमेधः) राज्यदेश (च) और राजनीति (मे) मेरी (पृथिवी) भूमि (च) और इस में स्थिर सब पदार्थ (मे) मेरी (अदितिः) अखण्ड नीति (च) और इन्द्रियों को वश में रखना (मे) मेरी (दितिः) खण्डित सामग्री (च) और अनित्य जीवन वा शरीर आदि (मे) मेरे (द्यौः) धर्म का प्रकाश (च) और दिन रात (मे) मेरा (अंगुलयः) अंगुली (शकरयः) शक्ति (दिशः) पूर्व उत्तर पश्चिम दक्षिण दिशा (च) और ईशान वायव्य नैर्ऋत्य आग्नेय उपदिशा ये सब (यज्ञेन) मेल करने योग्य परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो प्राणियों के सुख के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करते हैं, वे महाशय होते हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ २२ ॥

व्रतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । कालविद्याविदात्मा देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

व्रतं च मऽऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रेऽऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतम् । च । मे । ऋतवः । च । मे । तपः । च । मे । संवत्सरः । च । मे । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । ऊर्वष्ठीवेऽइत्यूर्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तरे इति बृहत्ऽरथन्तरे । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(व्रतम्) सत्याचरणनियमपालनम् (च) सत्यकथनं सत्योपदेशश्च (मे) (ऋतवः) वसन्ताद्याः (च) अयनम् (मे) (तपः) प्राणायामो धर्मानुष्ठानं वा (च) शीतोष्णादि द्वन्द्वसहनम् (मे) (संवत्सरः) द्वादशभिर्मासैरलंकृतः (च) कल्पमहाकल्पादि (मे) (अहोरात्रे) (ऊर्वष्ठीवे) ऊरूचाष्ठीवन्तौ च ते । अत्र अचतुरवि० ॥ अ० ५ । ४ । ७७ ॥ इति निपातः ॥ (बृहद्रथन्तरे) बृहच्च रथन्तरं च ते (च) वोढॄन् (मे) (यज्ञेन) कालचक्रज्ञानधर्माद्यनुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—मे व्रतं च म ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये नियतसमये कार्याणि सततं धर्मं चाचरन्ति तेऽभीष्टसिद्धिमाप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (व्रतम्) सत्य आचरण के नियम की पालना (च) और सत्य कहना और सत्य उपदेश (मे) मेरे (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु (च) और उत्तरायण दक्षिणायन (मे) मेरा (तपः) प्राणायाम तथा धर्म का आचरण (च) शीत उष्ण आदि का सहना (मे) मेरा (संवत्सरः) साल (च) तथा कल्प महाकल्प आदि (मे) मेरे (अहोरात्रे) दिन रात (ऊर्वष्ठीवे) जङ्घा और घोंटू (बृहद्रथन्तरे) बड़ा पदार्थ अत्यन्त सुन्दर रथ तथा (च) घोड़े वा बैल (यज्ञेन) धर्मज्ञान आदि के आचरण और कालचक्र के भ्रमण के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष नियम किये हुए समय में काम और निरन्तर धर्म का आचरण करते हैं वे चाही हुई सिद्धि को पाते हैं ॥ २३ ॥

एका चेत्यस्य देवा ऋषयः । विषमाङ्कगणितविद्याविदात्मा देवता । पूर्वार्द्धस्य संकृतिश्छन्दः । एकविंशतिश्चेत्युत्तरस्य विराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ गणितविद्याया मूलमुपदिश्यते ॥

अब गणितविद्या के मूल का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मऽएकादश च मऽएकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मऽएकविंशतिश्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मऽएकत्रिंशच्च मऽएकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

एका । च । मे । तिस्रः । च । मे । तिस्रः । च । मे । पञ्च । च । मे । पञ्च । च । मे । सप्त । च । मे । सप्त । च । मे । नव । च । मे । नव । च । मे । एकादश । च । मे । एकादश । च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश । च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश । च । मे । पञ्चदशेति पञ्चऽदश । च । मे । पञ्चदशेति पञ्चऽदश । च । मे । सप्तदशेति सप्तऽदश । च । मे । सप्तदशेति सप्तऽदश । च । मे । नवदशेति नवऽदश । च । मे । नवदशेति नवऽदश । च । मे । एकविꣳशतिरित्येकऽविꣳशतिः । च । मे । एकविꣳशतिरित्येकऽविꣳशतिः । च । मे । त्रयोविꣳशतिरिति त्रयःऽविꣳशतिः । च । मे । त्रयोविꣳशतिरिति त्रयःऽविꣳशतिः । च । मे । पञ्चविꣳशतिरिति पञ्चऽविꣳशतिः । च । मे । पञ्चविꣳशतिरिति पञ्चऽविꣳशतिः । च । मे । सप्तविꣳशतिरिति सप्तऽविꣳशतिः । च । मे । सप्तविꣳशतिरिति सप्तऽविꣳशतिः । च । मे । नवविꣳशतिरिति नवऽविꣳशतिः । च । मे । नवविꣳशतिरिति नवऽविꣳशतिः । च । मे । एकत्रिꣳशदित्येकऽत्रिꣳशत् । च । मे । एकत्रिꣳशदित्येकऽत्रिꣳशत् । च । मे । त्रयस्त्रिꣳशदिति त्रयःऽत्रिꣳशत् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(एका) एकत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिस्रः) त्रित्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिस्रः) (च) (मे) (पञ्च) पञ्चत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (पञ्च) (च) (मे) (सप्त) सप्तत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (सप्त) (च) (मे) (नव) नवत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (नव) (च) (मे) (एकादश) एकाधिका दश (च) (मे) (एकादश) (च) (मे) (त्रयोदश) त्र्यधिका दश (च) (मे) (त्रयोदश) (च) (मे) (पञ्चदश) पञ्चोत्तरा दश (च) (मे) (पञ्चदश) (च) (मे) (सप्तदश) सप्ताधिका दश (च) (मे) (सप्तदश) (च) (मे) (नवदश) नवोत्तरा दश (च) (मे) (नवदश) (च) (मे) (एकविंशतिः) एकाधिका विंशतिः (च) (मे) (एकविंशतिः) (च) (मे) (त्रयोविंशतिः) त्र्यधिका विंशतिः (च) (मे) (त्रयोविंशतिः) (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) पञ्चाधिका विंशतिः (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) (च) (मे) (सप्तविंशतिः) सप्ताधिका विंशतिः (च) (मे) (सप्तविंशतिः) (च) (मे) (नवविंशतिः) नवाधिका विंशतिः (च) (मे) (नवविंशतिः) (च) (मे) (एकत्रिंशत्) एकाधिका त्रिंशत् (च) (मे) (एकत्रिंशत्) (च) (मे) (त्रयस्त्रिंशत्) (च) (मे) त्र्यधिकास्त्रिंशत् (च) (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणेन योगेन दानेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन म एका संख्या च-द्वे मे तिस्रः, च-पुनर्मे तिस्रश्च-द्वे मे पञ्च, च-पुनर्मे पञ्च च-द्वे मे सप्त, च-पुनर्मे सप्त च-द्वे मे नव, च-पुनर्मे नव च-द्वे म एकादश, च-पुनर्मे एकादश च-द्वे मे त्रयोदश, च-पुनर्मे त्रयोदश च-द्वे मे पञ्चदश, च-पुनर्मे पञ्चदश च-द्वे मे सप्तदश, च-पुनर्मे सप्तदश च-द्वे मे नवदश, च-पुनर्मे नवदश च-द्वे म एकविंशतिः, च-पुनर्मे एकविंशतिश्च-द्वे मे त्रयो विंशतिः, च-पुनर्मे त्रयोविंशतिश्च-द्वे मे पञ्चविंशतिः, च-पुनर्मे पञ्चविंशतिश्च-द्वे मे सप्तविंशतिः, च-पुनर्मे सप्तविंशतिश्च-द्वे मे नवविंशतिः, च-पुनर्मे नवविंशतिश्च-द्वे म एकत्रिंशच्च-पुनर्मे एकत्रिंशच्च-द्वे मे त्रयस्त्रिंशच्चाद्ग्रेप्येवं संख्याः कल्पन्ताम् ॥ इत्येको योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः पक्षः—

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः संगृहीताश्चान्यान्या संख्या द्वयोर्वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मे त्रयस्त्रिंशच्च-द्वयोर्दानेन वियोगेन म एकत्रिंशत्, च-पुनर्मे ममैकत्रिंशच्च-द्वयोर्वियोगेन मे नवविंशतिः, च-पुनर्मे नवविंशतिश्च-द्वयोर्वियोगेन मे सप्तविंशतिरेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेनान्तरेण द्वितीयः पक्षः ॥

अथ तृतीयः—

म एका च मे तिस्रश्च, मे तिस्रश्च मे पञ्च च, मे पञ्च च मे सप्त च, मे सप्त च मे नव च, मे नव च म एकादश चैवंविधाः संख्याः अग्रेपि यज्ञेन उक्तः पुनःपुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥ इति गुणनविषये तृतीयः पक्षः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अस्मिन् मन्त्रे यज्ञेनेति पदेन योगवियोगौ गृह्येते कुतो यजधातोर्हि यः सङ्गतिकरणार्थस्तेन सङ्गतिकरणं कस्याश्चित् संख्यायाः कयाचिद्योगकरणं यश्च दानार्थस्तेनैवं संभाव्यं कस्याश्चिद्दानं व्ययीकरणमिदमेवान्तरमेवं गुणनभागवर्गवर्गमूलघन-घनमूलभागजातिप्रभागजातिप्रभृतयो ये गणितभेदाः सन्ति ते योगवियोगाभ्यामेवोत्पद्यन्ते कुतः कांचित् संख्यां कयाचित् संख्यया सकृत् संयोजयेत् स योगो भवति यथा $२+४=६$ द्वयोर्मध्ये चत्वारो युक्ताः षट् संपद्यन्ते । इत्थमनेकवारं चेत् संख्यायां संख्यां योजयेत्तर्हि तद्गुणनमाहुः । यथा $२\times४=८$ अर्थात् द्विरूपां संख्यां चतुर्वारं पृथक् पृथग् योजयेद्वा द्विरूपां संख्यां चतुर्भिर्गुणयेत्तदाष्टौ जायन्ते । एवं चत्वारश्चतुर्वारं युक्ता वा चतुर्भिर्गुणितास्तदा चतुर्णां वर्गः षोडश संपद्यन्ते, इत्थमन्तरेण भाग-वर्गमूल-घनमूलाद्याः क्रिया निष्पद्यन्ते। अर्थात् यस्यां कस्यांचित्संख्यायां कांचित्संख्यां योजयेद्वा केनचित्प्रकारान्तरेण वियोजयेदित्यनेनैव योगेन वियोगेन वा बुद्धिमतां यथामतिकल्पनया व्यक्ताव्यक्ततराः सर्वा गणितक्रिया निष्पद्यन्तेऽतोऽत्र मन्त्रे द्वयोर्योगेनोत्तरोत्तरा द्वयोर्वियोगेन वा पूर्वा पूर्वा विषमसंख्या प्रदर्शिता तथा गुणनस्यापि कश्चित्प्रकारः प्रदर्शित इति वेदितव्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने से (मे) मेरी (एका) एक संख्या (च) और दो (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) फिर (मे) मेरी (तिस्रः) तीन (च) और दो (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) फिर (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) और दो (मे) मेरी (सप्त)

सात (च) फिर (मे) मेरी (सप्त) सात (च) और दो (मे) मेरी (नव) नौ (च) फिर (मे) मेरी (नव) नौ (च) और दो (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) फिर (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चदश) पन्द्रह (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चदश) पन्द्रह (च) और दो (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) फिर (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) और दो (मे) मेरी (नवदश) उन्नीस (च) फिर (मे) मेरी (नवदश) उन्नीस (च) और दो (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीस (च) फिर (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीस (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईस (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईस (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीस (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीस (च) और दो (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईस (च) फिर (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईस (च) और दो (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीस (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीस (च) और दो (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीस (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीस (च) और दो (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेंतीस (च) और आगे भी इसी प्रकार संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों। यह एक योगपक्ष है ॥ २४ ॥

अब दूसरा पक्ष—

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और संख्या दो के वियोग अर्थात् अन्तर से [जैसे] (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेंतीस संख्या (च) दो के देने अर्थात् वियोग से (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीस (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीस (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीस (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीस (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईस समर्थ हों, ऐसे सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥

अब तीसरा—

(मे) मेरी (एका) एक संख्या (च) और (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) और (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) और (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) और (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) और (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह संख्या (च) परस्पर गुणित, इस प्रकार अन्य संख्या (यज्ञेन) उक्त वार वार योग अर्थात् गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणन विषय से तीसरा पक्ष है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में (यज्ञेन) इस पद से जोड़ना घटाना लिये जाते हैं, क्योंकि जो यज धातु का सङ्गतिकरण अर्थ है उससे सङ्ग कर देना अर्थात् किसी संख्या को किसी संख्या से योग कर देना वा यज धातु का जो दान अर्थ है उससे ऐसी सम्भावना करनी चाहिये कि किसी संख्या का दान अर्थात् व्यय करना निकाल डालना यही अन्तर है। इस प्रकार गुणन, भाग, वर्ग, वर्गमूल, घन, घनमूल, भागजाति, प्रभागजाति आदि जो गणित के भेद हैं वे योग और अन्तर ही उत्पन्न होते हैं, क्योंकि किसी संख्या को किसी संख्या से एक बार मिला दे तो योग कहाता है, जैसे २+४=६ अर्थात्

२ में ४ जोड़े तो ६ होते हैं। ऐसे यदि अनेक वार संख्या में संख्या जोड़े तो उस को गुणन कहते हैं, जैसे २×४=८ अर्थात् २ को ४ वार अलग अलग जोड़े वा २ को ४ चार से गुणे तो ८ होते हैं। ऐसे ही ४ को ४ चौगुना कर दिया तो ४ का वर्ग १६ हुए, ऐसे ही अन्तर से भाग, वर्गमूल, घनमूल आदि निष्पन्न होते हैं। अर्थात् किसी संख्या में किसी संख्या को जोड़ देवे वा किसी प्रकारान्तर से घटा देवे, इसी योग वा वियोग से बुद्धिमानों को यथामति कल्पना से व्यक्त अव्यक्त अङ्कगणित और बीजगणित आदि समस्त गणितक्रिया उत्पन्न होती हैं. इस कारण इस मन्त्र में दो के योग से उत्तरोत्तर संख्या वा दो के वियोग से पूर्व पूर्व संख्या अच्छे प्रकार दिखलाई है वैसे गुणन का भी कुछ प्रकार दिखलाया है, यह जानना चाहिये ॥ २४ ॥

चतस्रश्चेत्यस्य पूर्वदेवा ऋषयः। समाङ्कगणितविद्याविदात्मा देवता। पङ्क्तिश्छन्दः। चतुर्विंशतिश्चेत्युत्तरस्याकृतिश्छन्दः। पञ्चमः स्वरः॥

अथ समाङ्कगणितविषयमाह ॥

अब सब अङ्कों के गणित विषय को अगले मन्त्र में कहा है॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २५॥

चतस्रः। च। मे। अष्टौ। च। मे। अष्टौ। च। मे। द्वादश। च। मे। द्वादश। च। मे। षोडश। च। मे। षोडश। च। मे। विंशतिः। च। मे। विंशतिः। च। मे। चतुर्विंशतिरिति चतुःऽविंशतिः। च। मे। चतुर्विंशतिरिति चतुःऽविंशतिः। च। मे। अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविंशतिः। च। मे। अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविंशतिः। च। मे। द्वात्रिंशत्। च। मे। द्वात्रिंशत्। च। मे। षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत्। च। मे। षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत्। च। मे। चत्वारिंशत्। च। मे। चत्वारिंशत्। च। मे। चतुश्चत्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत्। च। मे। चतुश्चत्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत्। च। मे। अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टाऽचत्वारिंशत्। च। मे। यज्ञेन। कल्पन्ताम्॥ २५॥

पदार्थः—(चतस्रः) चतुष्ट्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (अष्टौ) अष्टत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (अष्टौ) (च) (मे) (द्वादश) द्व्यधिका दश (च) (मे) (द्वादश) (च) (मे) (षोडश) षडधिका दश (च) (मे) (षोडश) (च) (मे) (विंशतिः) (च) (मे) (विंशतिः) (च) (मे) (चतुर्विंशतिः) चतुरधिका विंशतिः (च) (मे) (चतुर्विंशतिः) (च) (मे) (अष्टाविंशतिः) अष्टाधिका विंशतिः (च) (मे) (अष्टाविंशतिः) (च) (मे) (द्वात्रिंशत्) द्व्यधिकात्रिंशत् (च) (मे) (द्वात्रिंशत्) (च) (मे) (षट्त्रिंशत्) षडुत्तरात्रिंशत् (च) (मे) (षट्त्रिंशत्) (च) (मे) (चत्वारिंशत्) (च) (मे) (चत्वारिंशत्) (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) चतुरधिकाचत्वारिंशत् (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) (च) (मे) (अष्टाचत्वारिंशत्) अष्टाधिकाचत्वारिंशत् (च) (मे) (यज्ञेन) योगेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ २५ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन मे चतस्रः-चतुःसंख्या च-चतस्रो मेऽष्टौ, च-पुनर्मे अष्टौ-च-चतस्रो मे द्वादश, च-पुनर्मे द्वादश च-चतस्रो मे षोडश, च-पुनर्मे षोडश च-चतस्रो मे विंशतिः, च-पुनर्मे विंशतिश्च-चतस्रो मे चतुर्विंशतिः, च-पुनर्मे चतुर्विंशतिश्च-चतस्रो मेऽष्टाविंशतिः, च-पुनर्मेऽष्टाविंशतिश्च-चतस्रो मे द्वात्रिंशत्, च-पुनर्मे द्वात्रिंशच्च-चतस्रो मे षट्त्रिंशच्च-पुनर्मे षट्त्रिंशच्च-चतस्रो मे चत्वारिंशत्, च-पुनर्मे चत्वारिंशच्च-चतस्रो मे चतुश्चत्वारिंशत्, च पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च-चतस्रो मेऽष्टाचत्वारिंशत् चाग्रेऽपि पूर्वोक्तविधिना संख्याः कल्पन्ताम् ॥ इत्येको योगपक्षः ॥ २५ ॥

अथ द्वितीयः—

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः संगृहीताश्चान्यान्यासंख्या चतुर्णां वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मेऽष्टाचत्वारिंशच्च-चतुर्णां दानेन वियोगेन मे चतुश्चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चत्वारिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे षट्त्रिंशत् च-पुनर्मे षट्त्रिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे द्वात्रिंशदेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेन द्वितीयः पक्षः ॥ २५ ॥

अथ तृतीयः—

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च, मेऽष्टौ च मे द्वादश च, मे द्वादश च मे षोडश च, मे षोडश च मे विंशतिश्चैवं विधाः संख्या अग्रेपि यज्ञेन उक्ताः पुनः पुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । इति गुणनविषयेण तृतीयः पक्षः ॥ २५ ॥

भावार्थः—पूर्वस्मिन्नेकां संख्यां संगृह्य द्वयोर्योगवियोगाभ्यां विषमाः संख्याः प्रतिपादिताः । अतः पूर्वत्र क्रमेणागतैकद्वित्रिसंख्या विहायात्र मन्त्रे चतसृणां योगेन वियोगेन वा चतुःसंख्यामारभ्य समसंख्याः प्रतिपादिताः । अनेन मन्त्रद्वयेन विषमसंख्यानां समसंख्यानाञ्च भेदान् विज्ञाय यथाबुद्धिकल्पनया सर्वा गणितविद्या विज्ञातव्याः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने में (मे) मेरी (चतस्रः) चार संख्या (च) और चारि संख्या (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या (च) फिर (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या (च) और चारि (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) फिर (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और चारि (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) फिर (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और चारि (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) फिर (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) और चारि (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः) चौबीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः) चौबीस (च) और चारि (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अट्ठाईस (च) फिर (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अट्ठाईस (च) और चारि (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) बत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) बत्तीस (च) और (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) और चारि (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) और चारि (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) और चारि (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीस (च) और आगे भी उक्तविधि से संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों, यह प्रथम योगपक्ष है ॥ २५ ॥

अब दूसरा—

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और संख्या चारि चारि के वियोग से जैसे (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) बत्तीस इस प्रकार सब संख्याओं में जानना चाहिये । यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥ २५ ॥

अब तीसरा पक्ष—

(मे) मेरी (चतस्रः) चारि संख्या (च) और (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) और (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) परस्पर गुणी, इस प्रकार संख्या आगे भी (यज्ञेन) उक्त वार वार गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों । यह गुणनविषय से तीसरा पक्ष है ॥ २५ ॥

भावार्थः—पिछले मन्त्र में एक संख्या को लेकर दो के योग वियोग से विषम संख्या कहीं । इससे पूर्व मन्त्र में क्रम से आई हुई एक दो और तीन संख्या को छोड़ इस मन्त्र में चारि के योग वा वियोग से चौथी संख्या को लेकर सम संख्या प्रतिपादन किई । इन दोनों मन्त्रों से विषम संख्या और सम संख्याओं का भेद जानके बुद्धि के अनुकूल कल्पना से सब गणित विद्या जाननी चाहिये ॥ २५ ॥

त्र्यविश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पशुविद्याविदात्मा देवता । ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पशुपालनविषयमाह ॥

अथ पशुपालन विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

त्र्यविरिति त्रिऽअविः । च । मे । त्र्यवीति त्रिऽअवी । च । मे । दित्यवाडिति दित्यऽवाट् । च । मे । दित्यौही । च । मे । पञ्चाविरिति पञ्चऽअविः । च । मे । पञ्चावीति पञ्चऽअवी । च । मे । त्रिवत्स इति त्रिऽवत्सः । च । मे । त्रिवत्सेति त्रिऽवत्सा । च । मे । तुर्यवाडिति तुर्यऽवाट् । च । मे । तुर्यौही । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(त्र्यविः) तिस्रोऽवयो यस्य सः (च) अतो भिन्ना सामग्री (मे) (त्र्यवी) तिस्रोऽवयो यस्याः सा (च) एतज्जन्यं घृतादि (मे) (दित्यवाट्) दितौ खण्डितायां क्रियायां भवा दित्यास्तान्यो वहति पृथक् करोति सः (च) एतत्पालनम् (मे) (दित्यौही) तत्स्त्री (च) अन्यदपि (मे) (पञ्चाविः) पञ्चावयो यस्य सः (च) एतद्रक्षणम् (मे) (पञ्चावी) स्त्री (च) एतत्पालनम् (मे) (त्रिवत्सः) त्रयो वत्सा यस्य सः (च) एतच्छिक्षणम् (मे) (त्रिवत्सा) त्रयो वत्सा यस्याः सा (च) एतस्या रक्षा (मे) (तुर्यवाट्) यस्तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहति प्राप्नोति स वृषभादिः । यस्य त्रीणि वर्षाणि पूर्णानि जातानि चतुर्थः प्रविष्टः स इत्यर्थः (च) अस्य शिक्षणम् (मे) (तुर्य्यौही) पूर्वोक्त सदृशी गौः (च) अस्याः शिक्षा (मे) (यज्ञेन) पशुपालनविधिना (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः—मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र गोजाविग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ये मनुष्याः पशून् वर्द्धयन्ति ते रसाढ्या जायन्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (त्र्यविः) तीन प्रकार का भेड़ों वाला (च) और इससे भिन्न सामग्री (मे) मेरी (त्र्यवी) तीन प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री (च) और इनसे उत्पन्न हुए घृतादि (मे) मेरे (दित्यवाट्) खण्डित क्रियाओं में हुए विघ्नों को पृथक् करने वाला (च) और इसके सम्बन्धी (मे) मेरी (दित्यौही) उन्हीं क्रियाओं को प्राप्त कराने हारी गाय आदि (च) और उसकी रक्षा (मे) मेरा (पञ्चाविः) पांच प्रकार की भेड़ों वाला (च) और उसके घृतादि (मे) मेरी (पञ्चावी) पांच प्रकार

की भेड़ों वाली स्त्री (च) और इसके उद्योग आदि (मे) मेरा (त्रिवत्सः) तीन बछड़े वाला (च) और उसके बछड़े आदि (मे) मेरी (त्रिवत्सा) तीन बछड़े वाली गौ (च) और उस के घृतादि (मे) मेरा (तुर्य्यवाट्) चौथे वर्ष को प्राप्त हुआ बैल आदि (च) और इसको काम में लाना (मे) मेरी (तुर्यौही) चौथे वर्ष को प्राप्त गौ (च) और इसकी शिक्षा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पशुओं के पालन के विधान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में गौ छाग और भेड़ के उपलक्षण से अन्य पशुओं का भी ग्रहण होता है । जो मनुष्य पशुओं को बढ़ाते हैं वे इनके रसों से आढ्य होते हैं ॥ २६ ॥

पष्ठवाट् चेत्यस्य देवा ऋषयः । पशुपालनविद्याविदात्मा देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पष्ठवाट् च मे पष्ठौही च मऽउक्षा च मे वशा च मऽऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पष्ठवाडिति पष्ठऽवाट् । च । मे । पष्ठौही । च । मे । उक्षा । च । मे । वशा । च । मे । ऋषभः । च । मे । वेहत् । च । मे । अनड्वान् । च । मे । धेनुः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(पष्ठवाट्) यः पष्ठेन पृष्ठेन वहति सो हस्त्युष्ट्रादिः (च) तत्सम्बन्धी (मे) (पष्ठौही) वडवादिः (च) हस्तिन्यादिभिरुत्थापिताः पदार्थाः (मे) (उक्षा) वीर्यसेचकः (च) वीर्यधारिकाः (मे) (वशा) वन्ध्या गौः (च) वीर्यहीनः (मे) (ऋषभः) बलिष्ठः (च) बलवती (मे) (वेहत्) यस्य वीर्यं यस्या गर्भो वा विहन्यते स सा च (च) सामर्थ्यहीनः (मे) (अनड्वान्) हलशकटादिवहनसामर्थः (च) शकटवाही जनः (मे) (धेनुः) दुग्धदात्री (च) दोग्धा (मे) (यज्ञेन) पशुशिक्षाख्येन (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २७ ॥

अन्वयः—मे पष्ठवाट् च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—ये पशून् सुशिक्ष्य कार्येषु संयुञ्जते ते सिद्धार्था जायन्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (पष्ठवाट्) पीठ से भार उठाने हारे हाथी ऊंट आदि (च) और उनके सम्बन्धी (मे) मेरी (पष्ठौही) पीठ से भार उठाने हारी घोड़ी ऊंटनी आदि (च) और उनसे उठाये गये पदार्थ (मे) मेरा (उक्षा) वीर्य सेचन में समर्थ वृषभ (च) और वीर्य धारण करने वाली गौ आदि (मे) मेरी (वशा) बन्ध्या गौ (च) और वीर्यहीन बैल (मे) मेरा (ऋषभः) समर्थ बैल

(च) और बलवती गौ (मे) मेरी (वेहत्) गर्भ गिराने वाली (च) और सामर्थ्यहीन गौ (मे) मेरा (अनड्वान्) हल और गाड़ी आदि को चलाने में समर्थ बैल (च) और गाड़ीवान आदि (मे) मेरी (धेनुः) नवीन ब्यानी दूध देने हारी गाय (च) और उसको दोहने वाला जन ये सब (यज्ञेन) पशुशिक्षारूप यज्ञकर्म से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पशुओं को अच्छी शिक्षा देके कार्यों में संयुक्त करते हैं वे अपने प्रयोजन सिद्ध करके सुखी होते हैं ॥ २७ ॥

वाजायेत्यस्य देवा ऋषयः । संग्रामादिविदात्मा देवता । पूर्वस्य निचृदतिशक्करी छन्दः । पञ्चमः स्वरः । इयमित्युत्तरस्यार्ची बृहती छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ कीदृशी वाक् स्वीकार्य्येत्याह ॥

अब कैसी वाणी का स्वीकार करना चाहिये, यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा विनꣳशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमनऽऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेति प्रऽसवाय । स्वाहा । अपिजाय । स्वाहा । क्रतवे । स्वाहा । वसवे । स्वाहा । अहर्पतये । स्वाहा । अह्ने । मुग्धाय । स्वाहा । मुग्धाय । वैनꣳशिनाय । स्वाहा । विनꣳशिन इति विनꣳशिने । आन्त्यायनाय । स्वाहा । आन्त्याय । भौवनाय । स्वाहा । भुवनस्य । पतये । स्वाहा । अधिपतय इत्यधिऽपतये । स्वाहा । प्रजापतय इति प्रजाऽपतये । स्वाहा । इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । त्वा । प्रजानामिति प्रऽजानाम् । त्वा । आधिपत्यायेत्याधिऽपत्याय ॥ २८ ॥

पदार्थः—(वाजाय) संग्रामाय (स्वाहा) सत्या क्रिया (प्रसवाय) ऐश्वर्याय सन्तानोत्पादनाय वा (स्वाहा) पुरुषार्थबलयुक्ता सत्या वाक् (अपिजाय) स्वीकाराय (स्वाहा) साध्वी क्रिया (क्रतवे) विज्ञानाय (स्वाहा) योगाभ्यासादिक्रिया (वसवे) वासाय (स्वाहा) धनप्रापिका क्रिया (अहर्पतये) अह्नां पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिता क्रिया (अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्रापितमोहाय (स्वाहा) वैराग्ययुक्ता क्रिया (मुग्धाय) मोहं प्राप्ताय (वैनंशिनाय) विनष्टुं शीलं यस्य तस्यायं बोधस्तस्मै (स्वाहा) सत्योपदेशिका

वाक् (विनंशिने) विनष्टुं शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्ते भवमयनं यस्य स आन्त्यायनः स एव तस्मै (स्वाहा) सत्या वाणी (आन्त्याय) अन्ते भवायान्त्याय (भौवनाय) भुवनानामयं सम्बन्धी तस्मै (स्वाहा) सुष्ठूपदेशः (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मिन्यस्य (पतये) स्वामिने (स्वाहा) उत्तमा वाक् (अधिपतये) पतीनां पालिकानामधिष्ठात्रे (स्वाहा) राजव्यवहारसूचिका क्रिया (प्रजापतये) प्रजारक्षकाय (स्वाहा) राजधर्मद्योतिका नीतिः (इयम्) नीतिः (ते) तव (राट्) या राजते सा (मित्राय) सुहृदे (यन्ता) नियामकः (असि) (यमनः) यस्सद्गुणान् यच्छति सः (ऊर्ज्जे) पराक्रमाय (त्वा) त्वाम् (वृष्ट्यै) वर्षणाय (त्वा) त्वाम् (प्रजानाम्) पालनीयानाम् (त्वा) त्वाम् (आधिपत्याय) अधिष्ठातृत्वाय ॥ २८ ॥

अन्वयः—येन विदुषा वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा वैनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्ऽऽत्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा स्वीक्रियते यस्य ते तवेयं राडस्ति यो यमनस्त्वं मित्राय यन्तासि तं त्वा त्वामूर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानामाधिपत्याय च वयं स्वीकुर्वीमहि ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यवाक्क्रियाभ्यां सह प्रवर्त्तन्ते ते सुखानि लभन्ते ये जितेन्द्रियास्ते राज्यं रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ २८ ॥

पदार्थः—जिस विद्वान् ने (वाजाय) संग्राम के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया (प्रसवाय) ऐश्वर्य वा सन्तानोत्पत्ति के अर्थ (स्वाहा) पुरुषार्थ बलयुक्त सत्य वाणी (अपिजाय) ग्रहण करने के अर्थ (स्वाहा) उत्तम क्रिया (क्रतवे) विज्ञान के लिये (स्वाहा) योगाभ्यासादि क्रिया (वसवे) निवास के लिये (स्वाहा) धनप्राप्ति कराने हारी क्रिया (अहर्पतये) दिनों के पालन करने हारे के लिये (स्वाहा) कालविज्ञान को देने हारी क्रिया (अह्ने) दिन के लिये वा (मुग्धाय) मूढ़जन के लिये (स्वाहा) वैराग्ययुक्त क्रिया (मुग्धाय) मोह को प्राप्त हुए के लिये (वैनंशिनाय) विनाशी अर्थात् विनष्ट होनेहारे को जो बोध उस के लिये (स्वाहा) सत्य हितोपदेश करने वाली वाणी (विनंशिने) विनाश होने वाले स्वभाव के अर्थ वा (आन्त्यायनाय) अन्त में घर जिस का हो उसके लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (आन्त्याय) नीच वर्ण में उत्पन्न हुए (भौवनाय) भुवन सम्बन्धी के लिये (स्वाहा) उत्तम उपदेश (भुवनस्य) जिस संसार में सब प्राणीमात्र होते हैं उसके (पतये) स्वामी के अर्थ (स्वाहा) उत्तम वाणी (अधिपतये) पालने वालों को अधिष्ठाता के अर्थ (स्वाहा) राजव्यवहार को जनाने हारी क्रिया तथा (प्रजापतये) प्रजा के पालन करने वाले के अर्थ (स्वाहा) राजधर्म प्रकाश करने हारी नीति स्वीकार की जाती है तथा जिस (ते) आप की (इयम्) यह (राट्) विशेष प्रकाशमान् नीति है और जो (यमनः) अच्छे गुणों के ग्रहणकर्त्ता आप (मित्राय) मित्र के लिये (यन्ता) उचित सत्कार करने हारे (असि) हैं उन (त्वा) आप को (ऊर्ज्जे) पराक्रम के लिये (त्वा) आप को (वृष्ट्यै) वर्षा के लिये और (त्वा) आप को (प्रजानाम्) पालन के योग्य प्रजाओं के (आधिपत्याय) अधिपति होने के लिये हम स्वीकार करते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त वाणी और क्रिया से सहित वर्त्तमान रहते हैं वे सुखों को प्राप्त होते हैं और जो जितेन्द्रिय होते हैं वे राज्य के पालन में समर्थ होते हैं ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेनेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठातात्मा देवता । पूर्वस्य स्वराड्विकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । स्तोमश्चेत्यस्य ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ किं किं यज्ञसिद्धये नियोजनीयमित्याह ॥

अब क्या क्या यज्ञ की सिद्धि के लिये युक्त करना चाहिये
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳬं श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳬं स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्चऽऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च । स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽअभूम प्रजापतेः प्रजाऽअभूम वेट् स्वाहा ॥ २९ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् । यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् । यज्ञेन । कल्पताम् । मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । आत्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ब्रह्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ज्योतिः । यज्ञेन । कल्पताम् । स्वः । यज्ञेन । कल्पताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । स्तोमः । च । यजुः । च । ऋक् । च । साम । च । बृहत् । च । रथन्तरमिति रथम्ऽतरम् । च । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम । प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । प्रजा इति प्रऽजाः । अभूम । वेट् । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(आयुः) एति जीवनं येन तत् (यज्ञेन) परमेश्वरस्य विदुषां च सत्कारेण (कल्पताम्) समर्थं भवतु (प्राणः) जीवनहेतुः (यज्ञेन) सङ्गतिकरणेन (कल्पताम्) (चक्षुः) नेत्रम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (वाक्) वक्ति यया सा वाणी (यज्ञेन) (कल्पताम्) (मनः) अन्तःकरणम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (आत्मा) अतति शरीरमिन्द्रियाणि प्राणांश्च व्याप्नोति सः (यज्ञेन) (कल्पताम्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदविद्विद्वान् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (ज्योतिः) न्यायप्रकाशः (यज्ञेन) (कल्पताम्) (स्वः) सुखम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (पृष्ठम्) ज्ञातुमिच्छा (यज्ञेन) अध्ययनाख्येन (कल्पताम्) (यज्ञः) सङ्गन्तव्या धर्मः (यज्ञेन) सत्यव्यवहारेण (कल्पताम्) (स्तोमः) स्तुवन्ति यस्मिन् सोऽथर्ववेदः (च) (यजुः)

यजति येन स यजुर्वेदः (च) (ऋक्) ऋग्वेदः (च) (साम) सामवेदः (च) (बृहत्) महत् (च) (रथन्तरम्) सामस्तोत्रविशेषः (च) (स्वः) मोक्षसुखम् (देवाः) विद्वांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः) जन्ममरणदुःखरहिताः सन्तः (अभूम) भवेम (प्रजापतेः) सकलसंसारस्य स्वामिनो जगदीश्वरस्य (प्रजाः) पालनीयाः (अभूम) भवेम (वेट्) सत्क्रियया (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! ते तव प्रजानामाधिपत्यायायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन कल्पताम् । हे देवा विद्वांसो यथा वयममृताः स्वरगन्म प्रजापतेः प्रजा अभूम वेट् स्वाहायुक्ताश्चाभूम तथा यूयमपि भवत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । पूर्वमन्त्रात् (ते, आधिपत्याय) इति पदद्वयमनुवर्त्तते । मनुष्या धार्मिकविद्वदनुकरणेन यज्ञाय सर्वं समर्प्य परमेश्वरं न्यायाधीशं राजानं च मत्वा सततं न्यायपरायणा भूत्वा सुखिनः स्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तेरे प्रजाजनों के स्वामी होने के लिये (आयुः) जिस से जीवन होता है वह आयुर्दा (यज्ञेन) परमेश्वर और अच्छे महात्माओं के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (प्राणः) जीवन का हेतु प्राण वायु (यज्ञेन) सङ्ग करने से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) परमेश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हों (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हों (वाक्) वाणी (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हों (मनः) संकल्पविकल्प करने वाला मन (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (आत्मा) जो कि शरीर इन्द्रिय तथा प्राण आदि पवनों को व्याप्त होता है वह आत्मा (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने वाला विद्वान् (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ज्योतिः) न्याय का प्रकाश (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्वः) सुख (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (पृष्ठम्) जानने की इच्छा (यज्ञेन) पठनरूप यज्ञ से (कल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) पाने योग्य धर्म (यज्ञेन) सत्यव्यवहार से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्तोमः) जिसमें स्तुति होती है वह अथर्ववेद (च) और (यजुः) जिससे जीव सत्कार आदि करता है वह यजुर्वेद (च) और (ऋक्) स्तुति का साधक ऋग्वेद (च) और (साम) सामवेद (च) और (बृहत्) अत्यन्त बड़ा वस्तु (च) और सामवेद का (रथन्तरम्) रथन्तर नाम वाला स्तोत्र (च) भी ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से समर्थ हो । हे (देवाः) विद्वानो ! जैसे हम लोग (अमृताः) जन्म मरण के दुःख से रहित हुए (स्वः) मोक्ष सुख को (अगन्म) प्राप्त हों वा (प्रजापतेः) समस्त संसार के स्वामी जगदीश्वर की (प्रजाः) पालने योग्य प्रजा (अभूम) हों तथा (वेट्) उत्तम क्रिया और (स्वाहा) सत्यवाणी से युक्त (अभूम) हों वैसे तुम भी होओ ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । यहां पूर्व मन्त्र से (ते, आधिपत्याय) इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है । मनुष्य धार्मिक विद्वान् जनों के अनुकरण से यज्ञ के लिये सब समर्पण कर परमेश्वर और राजा को न्यायाधीश मान के न्यायपरायण होकर निरन्तर सुखी हों ॥ २६ ॥

वाजस्येत्यस्य देवा ऋषयः । राज्यवानात्मा देवता । स्वराड्जगती छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कस्य कथमुपासना कार्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे किसकी उपासना करना चाहिये,
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिन्नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यान्नो देवः सविता धर्म्म साविषत् ॥३०॥

वाजस्य । नु । प्रसव इति प्रऽसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म । साविषत् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविधोत्तमस्यान्नस्य (नु) एव (प्रसवे) उत्पादने (मातरम्) मान्यनिमित्तम् (महीम्) महतीं भूमिम् (अदितिम्) कारणरूपेण नित्याम् (नाम) प्रसिद्धौ (वचसा) वचनेन (करामहे) कुर्य्याम् । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् (यस्याम्) पृथिव्याम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) भवन्ति यस्मिँस्तत्स्थूलं जगत् (आविवेश) आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः) शुद्धस्वरूपः (सविता) सकलैश्वर्ययुक्त ईश्वरः (धर्म) धारणाम् (साविषत्) सुवतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—वाजस्य प्रसवे नु वर्त्तमाना वयं मातरमदितिं महीं नाम वचसा करामहे यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां सविता देवो नो धर्म साविषत् ॥ ३० ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण सर्वस्याधिकरणं या भूमिर्निर्मिता सा सर्वं धरति स एव सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविध प्रकार के उत्तम अन्न के (प्रसवे) उत्पन्न करने में (नु) ही वर्त्तमान हम लोग (मातरम्) मान्य की हेतु (अदितिम्) कारणरूप से नित्य (महीम्) भूमि को (नाम) प्रसिद्धि में (वचसा) वाणी से (करामहे) युक्त करें (यस्याम्) जिस पृथिवी में (इदम्) यह प्रत्यक्ष (विश्वम्) समस्त (भुवनम्) स्थूल जगत् (आविवेश) व्याप्त है (तस्याम्) उस पृथिवी में (सविता) समस्त ऐश्वर्य युक्त (देवः) शुद्धस्वरूप ईश्वर (नः) हमारी (धर्म) उत्तम कर्मों की धारणा को (साविषत्) उत्पन्न करे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जिस जगदीश्वर ने सब का आधार जो भूमि बनाई और वह सब को धारण करती है वही ईश्वर सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य है ॥ ३० ॥

विश्वेऽअद्येत्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा देवताः । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्राणिनां कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्र में प्राणियों के कर्त्तव्य विषय को कहा है ॥

विश्वेऽअद्य मरुतो विश्वऽऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवाऽअवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽअस्मे ॥ ३१ ॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समिद्धा इति सम्ऽइद्धाः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (अद्य) (मरुतः) वायवः (विश्वे) (ऊती) ऊत्या रक्षणादिना सह । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः (विश्वे) (भवन्तु) (अग्नयः) पावका इव (समिद्धाः) सम्यक् प्रदीप्ताः (विश्वे) (नः) अस्माकं (देवाः) विद्वांसः (अवसा) पालनादिना (आ) समन्तात् (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (विश्वम्) अखिलम् (अस्तु) प्राप्तं भवतु (द्रविणम्) धनम् (वाजः) अन्नम् (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अस्यां पृथिव्यामद्य विश्वे मरुतो विश्वे प्राणिनः पदार्थाश्च विश्वे समिद्धा अग्नय इव न ऊती भवन्तु विश्वे देवा अवसाऽऽगमन्तु यतोऽस्मे विश्वं द्रविणं वाजश्चास्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आलस्यं विहाय विदुषः सङ्गत्य पृथिव्यां प्रयतन्ते ते समग्रानुत्तमान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—इस पृथिवी में (अद्य) आज (विश्वे) सब (मरुतः) पवन (विश्वे) सब प्राणी और पदार्थ (विश्वे) सब (समिद्धाः) अच्छे प्रकार लपट दे रहे हुए (अग्नयः) अग्नियों के समान मनुष्य लोग (नः) हमारी (ऊती) रक्षा आदि के साथ (भवन्तु) प्रसिद्ध हों (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अवसा) पालन आदि से सहित (आ, गमन्तु) आवें अर्थात् आकर हम लोगों की रक्षा करें जिससे (अस्मे) हम लोगों के लिये (विश्वम्) समस्त (द्रविणम्) धन और (वाजः) अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आलस्य को छोड़ विद्वानों का सङ्ग कर इस पृथिवी में प्रयत्न करते हैं वे समस्त अति उत्तम पदार्थों को पाते हैं ॥ ३१ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नवान् विद्वान् देवता । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वान् प्रजाश्च कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

अब विद्वान् और प्रजाजन कैसे वर्त्तें इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥ ३२ ॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिश इति प्रदिशः । चतस्रः । वा । परावत इति पराऽवतः । वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धनऽसातौ । इह । अवतु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नादिः (नः) अस्मान् (सप्त) (प्रदिशः) प्रदिश्यन्ते ताः (चतस्रः) पूर्वाद्या दिशः (वा) चार्थे (परावतः) दूरस्थाः (वाजः) शास्त्रबोधो वेगो वा (नः) अस्माकम् (विश्वैः) अखिलैः (देवैः) विद्वद्भिः (धनसातौ) धनानां संविभक्तौ (इह) अस्मिँल्लोके (अवतु) रक्षतु प्राप्नोतु वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विश्वैर्देवैः सह वर्त्तमानो वाजइह धनसातौ नोऽवतु वा नो वाजः सप्त प्रदिशः परावतश्चतस्रो दिशोऽवतु तथैता यूयं सततं रक्षत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुष्कलान्नेन स्वेषां पालनमस्यां पृथिव्यां सर्वासु दिक्षु सत्कीर्त्तिः स्यादिति सज्जना आदर्त्तव्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! जैसे (विश्वैः) सब (देवैः) विद्वानों के साथ (वाजः) अन्नादि (इह) इस लोक में (धनसातौ) धन के विभाग करने में (नः) हम लोगों को (अवतु) प्राप्त होवे (वा) अथवा (नः) हम लोगों का (वाजः) शास्त्रज्ञान और वेग (सप्त) सात (प्रदिशः) जिन का अच्छे प्रकार उपदेश किया जाय उन लोक लोकान्तरों वा (परावतः) दूर दूर जो (चतस्रः) पूर्व आदि चार दिशा उन को पाले अर्थात् उक्त सब पदार्थों की रक्षा करे वैसे इनकी रक्षा तुम भी निरन्तर किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि बहुत अन्न से अपनी रक्षा तथा इस पृथिवी पर सब दिशाओं में अच्छी कीर्त्ति हो इस प्रकार सत्पुरुषों का सन्मान किया करें ॥ ३२ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं किमभीप्सितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या क्या चाहने योग्य है यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाजो नोऽअद्य प्र सुवाति दानं वाजो देवाँ२ऽऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वाऽआशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजः। नः। अद्य। प्र। सुवाति। दानम्। वाजः। देवान्। ऋतुभिरित्यृतुऽभिः। कल्पयाति। वाजः। हि। मा। सर्ववीरमिति सर्वऽवीरम्। जजान। विश्वाः। आशाः। वाजपतिरिति वाजऽपतिः। जयेयम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (नः) अस्मभ्यम् (अद्य) अस्मिन्दिने (प्र) (सुवाति) प्रेरयेत् (दानम्) (वाजः) (देवान्) विदुषो दिव्यान्गुणान् वा (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः (कल्पयाति) समर्थयेत् (वाजः) (हि) खलु (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात् तम् (जजान) जनयतु। अत्र लोडर्थे लिट्। (विश्वाः) समग्राः (आशाः) दिशः (वाजपतिः) अन्नाद्यधिष्ठाता (जयेयम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! यथाऽद्य यद्वाजो नो दानं प्रसुवाति वाज ऋतुभिर्देवान् कल्पयाति यद्धि वाजः सर्ववीरं मा जजान तेनाहं वाजपतिर्भूत्वा विश्वा आशा जयेयम्। तथा यूयमपि जयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यावन्तीह खलु वस्तूनि सन्ति तावतामन्नमेव श्रेष्ठमस्ति यतोऽन्नवान् सर्वत्र विजयी जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जैसे (अद्य) आज जो (वाजः) अन्न (नः) हमारे लिये (दानम्) दान दूसरे को देना (प्रसुवाति) चितावे और (वाजः) वेगरूप गुण (ऋतुभिः) वसन्त आदि ऋतुओं से (देवान्) अच्छे अच्छे गुणों को (कल्पयाति) प्राप्त होने में समर्थ करे वा जो (हि) ही (वाजः) अन्न (सर्ववीरम्) सब वीर जिस से हों ऐसे अति बलवान् (मा) मुझ को (जजान) प्रसिद्ध करे उस सब से ही मैं (वाजपतिः) अन्नादि का अधिष्ठाता होकर (विश्वाः) समस्त (आशाः) दिशाओं को (जयेयम्) जीतूं वैसे तुम भी जीता करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जितने इस पृथिवी पर पदार्थ हैं उन सभों में अन्न ही अत्यन्त प्रशंसा के योग्य है जिससे अन्नवान् पुरुष सब जगह विजय को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादित्यस्य देवा ऋषयः। अन्नपतिर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः॥

अन्नमेव सर्वान्पालयतीत्याह ॥

अन्न ही सब की रक्षा करता है यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान् हविषा वर्द्धयाति। वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजः। पुरस्तात्। उत। मध्यतः। नः। वाजः। देवान्। हविषा। वर्द्धयाति। वाजः। हि। मा। सर्ववीरमिति सर्वऽवीरम्। चकार। सर्वाः। आशाः। वाजपतिरिति वाजऽपतिः। भवेयम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (पुरस्तात्) प्रथमतः (उत) अपि (मध्यतः) (नः) अस्मान् (वाजः) अन्नम् (देवान्) दिव्यान् गुणान् (हविषा) दानेनादानेन च (वर्द्धयाति) वर्द्धयेत् (वाजः) (हि) किल (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्य तम् (चकार) करोति (सर्वाः) (आशाः) दिशः (वाजपतिः) अन्नादिरक्षकः (भवेयम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—यद्वाजो हविषा पुरस्तादुत मध्यतो नो वर्द्धयाति यद्वाजो देवाँश्च वर्द्धयाति यद्धि वाजो मा सर्ववीरं चकार तेनाहं वाजपतिर्भवेयं सर्वा आशा जयेयं च ॥३४॥

भावार्थः—अन्नमेव सर्वान् प्राणिनो वर्द्धयति । अन्नेनैव प्राणिनः सर्वासु दिक्षु भ्रमन्त्यन्नेन विना किमपि कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—जो (वाजः) अन्न (हविषा) देने लेने और खाने से (पुरस्तात्) पहिले (उत) और (मध्यतः) बीच में (नः) हम लोगों को (वर्द्धयाति) बढ़ावे तथा जो (वाजः) अन्न (देवान्) दिव्यगुणों को बढ़ावे जो (हि) ही (वाजः) अन्न (मा) मुझ को (सर्ववीरम्) जिस से समस्त वीर पुरुष होते हैं ऐसा (चकार) करता है उससे मैं (वाजपतिः) अन्न आदि पदार्थों की रक्षा करने वाला (भवेयम्) होऊं और (सर्वाः) सब (आशाः) दिशाओं को जीतूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्न ही सब प्राणियों को बढ़ाता है अन्न से ही प्राणी सब दिशाओं में भ्रमते हैं अन्न के विना कुछ भी नहीं कर सकते ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामीत्यस्य देवा ऋषयः । रसविद्याविद्विद्वान् देवता । स्वराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य क्या करें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सं मा॑ सृजामि॒ पय॑सा पृथि॒व्याः सं मा॑ सृजाम्य॒द्भिरोष॑धीभिः । सो॒ऽहं वाज॑ꣳ सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

सम् । मा॒ । सृ॒जा॒मि॒ । पय॑सा । पृ॒थि॒व्याः । सम् । मा॒ । सृ॒जा॒मि॒ । अ॒द्भिरित्य॒त्ऽभिः । ओष॑धीभिः । सः । अ॒हम् । वाज॑म् । स॒ने॒य॒म् । अ॒ग्ने॒ ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (मा) माम् (सृजामि) संबध्नामि (पयसा) रसेन (पृथिव्याः) (सम्) (मा) (सृजामि) (अद्भिः) संसाधितैर्जलैः (ओषधीभिः) सोमलतादिभिः (सः) (अहम्) (वाजम्) अन्नम् (सनेयम्) संभजेयम् (अग्ने) विद्वन् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेरसविद्याविद्विद्वन् ! योऽहं पृथिव्याः पयसा मा संसृजामि । अद्भिरोषधीभिः सह च मा संसृजामि सोऽहं वाजं सनेयमेवं त्वमप्याचर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः। हे मनुष्याः! यथाऽहं वैद्यकशास्त्ररीत्याऽन्नपानादिकं कृत्वा सुखी भवामि तथा यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) रस विद्या के जानने हारे विद्वान्! जो मैं (पृथिव्याः) पृथिवी के (पयसा) रस के साथ (मा) अपने को (सं, सृजामि) मिलाता हूं वा (अद्भिः) अच्छे शुद्ध जल और (ओषधीभिः) सोमलता आदि ओषधियों के साथ (मा) अपने को (संसृजामि) मिलाता हूं (सः) सो (अहम्) मैं (वाजम्) अन्न का (सनेयम्) सेवन करूं इसी प्रकार तू भी आचरण कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। हे मनुष्यो! जैसे मैं वैद्यक शास्त्र की रीति से अन्न और पान आदि को करके सुखी होता हूं वैसे तुम लोग भी प्रयत्न किया करो ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यामित्यस्य देवा ऋषयः। रसविद्विद्वान् देवता। आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः जलरसविदः स्युरित्याह ॥

मनुष्य जल के रस को जानने वाले हों यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पयः पृथिव्यां पयऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

पयः। पृथिव्याम्। पयः। ओषधीषु। पयः। दिवि। अन्तरिक्षे। पयः। धाः। पयस्वतीः। प्रदिश इति प्रऽदिशः। सन्तु। मह्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पयः) जलरसञ्च (पृथिव्याम्) (पयः) (ओषधीषु) (पयः) (दिवि) शुद्धे प्रकाशे (अन्तरिक्षे) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये (पयः) रसम् (धाः) दधीथाः (पयस्वतीः) पयो बहुरसो विद्यते यासु ताः (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशः (सन्तु) (मह्यम्) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं पृथिव्यां यत्पय ओषधीषु यत्पयो दिव्यन्तरिक्षे यत्पयो धास्तत्सर्वं पयोऽहमपि धरामि। याः प्रदिशः पयस्वतीस्तुभ्यं सन्तु ता मह्यमपि भवन्तु ॥३६॥

भावार्थः—ये मनुष्या जलादिसंयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्तमान्नान् रसांश्च संगृह्य खादन्ति पिबन्ति च तेऽरोगा भूत्वा सर्वासु दिक्षु कार्यं साद्धुं गन्तुमागन्तुं वा शक्नुवन्ति दीर्घायुषश्च जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान्! तू (पृथिव्याम्) पृथिवी पर जिस (पयः) जल वा दुग्ध आदि के रस (ओषधीषु) ओषधियों में जिस (पयः) रस (दिवि) शुद्ध निर्मल प्रकाश वा (अन्तरिक्षे) सूर्य और पृथिवी के बीच में जिस (पयः) रस को (धाः) धारण करता है उस सब (पयः) जल वा दुग्ध के रस को मैं भी धारण करूं जो (प्रदिशः) दिशा विदिशा (पयस्वतीः) बहुत रस वाली तेरे लिये (सन्तु) हों वे (मह्यम्) मेरे लिये भी हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जल आदि पदार्थों से युक्त पृथिवी आदि से उत्तम अन्न और रसों का संग्रह करके खाते और पीते हैं वे नीरोग होकर सब दिशाओं में कार्य की सिद्धि कर तथा जा आ सकते और बहुत आयु वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । सम्राड् राजा देवता । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं राजानं मन्येरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे को राजा मानें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॒न्त्रेणा॒ग्नेः साम्रा॑ज्येना॒भिषि॑ञ्चामि ॥ ३७ ॥

दे॒वस्य॑ । त्वा॒ । स॒वि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र॒ऽस॒वे । अ॒श्विनोः॑ । बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हुऽभ्या॑म् । पू॒ष्णः । हस्ता॑भ्याम् । सर॑स्वत्यै । वा॒चः । य॒न्तुः । य॒न्त्रेण॑ । अ॒ग्नेः । साम्रा॑ज्ये॒नेति॑ साम्ऽरा॑ज्येन । अ॒भिषि॑ञ्चा॒मीत्य॒भि॒ऽसि॑ञ्चामि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(देवस्य) स्वप्रकाशस्येश्वरस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रापकस्य (प्रसवे) प्रसूते जगति (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोः प्रतापशीतलत्वाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) भुजाभ्याम् (पूष्णः) प्राणस्य धारणाकर्षणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) कराभ्याम् (सरस्वत्यै) सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तस्याः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (वाचः) वाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यन्त्रेण) कलाकौशलतयोत्पादितेन (अग्नेः) विद्युदादेः (साम्राज्येन) यः समग्रायां भूमेर्मध्ये सम्यक् राजते स सम्राट् तस्य भावेन सार्वभौमत्वेन (अभिषिञ्चामि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् ! यथाऽहं त्वा सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुरग्नेर्यन्त्रेण साम्राज्येनाभिषिञ्चामि तथा भवान्सुखेन मामभिषिञ्चतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैः सर्वविद्याविद्भिर्भूत्वा सूर्यादिगुणकर्मसदृशस्वभावो राजा मन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् ! जैसे मैं (त्वा) आप को (सवितुः) सकल ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारा जो (देवस्य) आप ही प्रकाश को प्राप्त परमेश्वर उसके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए जगत् में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के प्रताप और शीतलपन के समान (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (पूष्णः) पुष्टि करने वाले प्राण के धारण और खींचने के समान (हस्ताभ्याम्) हाथों से (सरस्वत्यै) विज्ञान वाली (वाचः) वाणी के (यन्तुः) नियम करने वाले (अग्नेः) बिजुली आदि अग्नि की (यन्त्रेण) कारीगरी से उत्पन्न किये हुए (साम्राज्येन) सब भूमि के राजपन से (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूं अर्थात् अधिकार देता हूं वैसे आप सुख से मेरा अभिषेक करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। मनुष्यों को चाहिये कि समस्त विद्या के जानने हारे होके सूर्य आदि के गुण कर्म सदृश स्वभाव वाले पुरुष को राजा मानें ॥ ३७ ॥

ऋताषाडित्यस्य देवा ऋषयः। ऋतुविद्याविद्विद्वान् देवता। विराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः ॥

पुना राजा किं कुर्य्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम। स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

ऋताषाट्। ऋतधामेत्यृतऽधामा। अग्निः। गन्धर्वः। तस्य। ओषधयः। अप्सरसः। मुदः। नाम। सः। नः। इदम्। ब्रह्म। क्षत्रम्। पातु। तस्मै। स्वाहा। वाट्। ताभ्यः। स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ऋताषाट्) य ऋतं सत्यं व्यवहारं सहते सः (ऋतधामा) ऋतं यथार्थं धाम स्थित्यर्थं स्थानं यस्य सः (अग्निः) पावकः (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (ओषधयः) (अप्सरसः) या अप्सु सरन्ति ताः (मुदः) मोदन्ते यासु ताः (नाम) ख्यातिः (सः) (नः) अस्माकम् (इदम्) (ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुलम् (क्षत्रम्) राजन्यकुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) सत्या वाणी (वाट्) येन वहति सः (ताभ्यः) (स्वाहा) सत्या क्रिया ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! य ऋताषाडृतधामा गन्धर्वोऽग्निरिवास्ति तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम सन्ति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहाऽस्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यो जनोऽग्निवच्छत्रुदाहक ओषधिवदानन्दकारी भवेत् स एव सर्वं राज्यं रक्षितुं शक्नोति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जो (ऋताषाट्) सत्य व्यवहार को सहने वाला (ऋतधामा) जिसके ठहरने के लिये ठीक ठीक स्थान है वह (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण करने हारा (अग्निः) आग के समान है वह (तस्य) उस की (ओषधयः) ओषधि (अप्सरसः) जो कि जलों में दौड़ती हैं वे (मुदः) जिन में आनन्द होता है ऐसे (नाम) नाम वाली हैं (सः) वह (नः) हम लोगों के (इदम्) इस (ब्रह्म) ब्रह्म को जानने वालों के कुल और (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रियों के कुल की (पातु) रक्षा करे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) जिससे कि व्यवहारों को यथायोग्य वर्त्ताव में जाता है और (ताभ्यः) उक्त उन ओषधियों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान दुष्ट शत्रुओं के कुल को दुःखरूपी अग्नि में जलाने वाला और ओषधियों के समान आनन्द का करने वाला हो वही समस्त राज्य की रक्षा कर सकता है ॥ ३८ ॥

सᳬहित इत्यस्य देवा ऋषयः । सूर्यो देवता । भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सᳬहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सᳬहित इति सम्ऽहितः । विश्वसामेति विश्वऽसामा । सूर्यः । गन्धर्वः । तस्य । मरीचयः । अप्सरसः । आयुवः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सᳬहितः) सर्वैर्भूतैर्द्रव्यैः सत्पुरुषैर्वा सह मिलितः (विश्वसामा) विश्वं सर्वं साम सन्निधौ समीपे यस्य सः (सूर्यः) सविता (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (मरीचयः) किरणाः । मृकणिभ्यामीचिः ॥ उ० ४ । ७० ॥ (अप्सरसः) या अप्स्वन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः (आयुवः) समन्तात् संयोजका वियोजकाश्च (नाम) ख्यातिः (सः) (नः) (इदम्) वर्त्तमानम् (ब्रह्म) विद्वत् कुलम् (क्षत्रम्) शूरवीर कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) सत्यां क्रियाम् (वाट्) वहनम् (ताभ्यः) अप्सरोभ्यः (स्वाहा) सुष्ठु क्रियया ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! भवान् यः संहितो सूर्यो गन्धर्वोऽस्ति तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम सन्ति ताभ्यो विश्वसामा स्वाहा कार्यसिद्धिं करोतु यस्त्वं तस्मै स्वाहा प्रयुङ्क्ते स भवान् न इदं ब्रह्म क्षत्रं च वाट् पातु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सूर्यकिरणान् युक्तया सेवित्वा विद्याशौर्ये वर्द्धयित्वा स्वप्रयोजनं साधयेयुः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! आप जो (संहितः) सब मूर्तिमान् वस्तु वा सत्पुरुषों के साथ मिला हुआ (सूर्यः) सूर्य (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण करने वाला है (तस्य) इस की (मरीचयः) किरणें (अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाती हैं वे (आयुवः) सब ओर से संयोग और वियोग करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं अर्थात् जल आदि पदार्थों का संयोग करती और छोड़ती हैं (ताभ्यः) उन अन्तरिक्ष में जाने आने वाली किरणों के लिये (विश्वसामा) जिसके समीप सामवेद विद्यमान वह आप (स्वाहा) उत्तम क्रिया से कार्यसिद्धि करो जिससे वे यथायोग्य काम में आवें जो आप (तस्मै) उस सूर्य के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया को अच्छे प्रकार युक्त करते हो (सः) वह आप (नः) हमारे (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वानों और (क्षत्रम्) शूरवीरों के कुल तथा (वाट्) कामों के निर्वाह करने की (पातु) रक्षा करो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्य सूर्य की किरणों का युक्ति के साथ सेवन कर विद्या और शूरवीरता को बढ़ाके अपने प्रयोजन को सिद्ध करें ॥ ३९ ॥

सुषुम्ण इत्यस्य देवा ऋषयः । चन्द्रमा देवता । निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्य उपकारो ग्राह्य इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से उपकार लेना चाहिये
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

सुषुम्णः । सुसुम्न इति सुऽसुम्नः । सूर्यरश्मिरिति सूर्यऽरश्मिः । चन्द्रमाः । गन्धर्वः । तस्य । नक्षत्राणि । अप्सरसः । भेकुरयः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुषुम्णः) सुशोभनं सुम्नं सुखं यस्मात्सः (सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य रश्मयः किरणा दीप्तयो यस्मिन् सः (चन्द्रमाः) यस्सर्वान् चन्दत्याह्लादयति सः (गन्धर्वः) यो गाः सूर्यकिरणान् धरति सः (तस्य) (नक्षत्राणि) अश्विन्यादीनि (अप्सरसः) आकाशगताः किरणाः (भेकुरयः) या भां दीप्तिं कुर्वन्ति ताः । पृषोदरादिनाऽभीष्टरूपसिद्धिः (नाम) प्रसिद्धिः (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) अध्यापककुलम् (क्षत्रम्) दुष्टनाशकं कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यः सूर्यरश्मिः सुषुम्णो गन्धर्वश्चन्द्रमा अस्ति यास्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम सन्ति स यथा न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तथा विधाय तस्मै वाट् स्वाहा ताभ्यः स्वाहा युष्माभिः संप्रयोज्या ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्योऽपि तद्विद्यया सुखं साधनीयम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (सूर्य्यरश्मिः) सूर्य की किरणों वाला (सुषुम्णः) जिससे उत्तम सुख होता (गन्धर्वः) और जो सूर्य की किरणों को धारण किये है वह (चन्द्रमाः) सब को आनन्दयुक्त करने वाला चन्द्रलोक है (तस्य) उस के जो (नक्षत्राणि) अश्विनी आदि नक्षत्र और (अप्सरसः) आकाश में विद्यमान किरणें (भेकुरयः) प्रकाश को करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं वे चन्द्र की अप्सरा हैं (सः) वह जैसे (नः) हम लोगों के (इदम्) इस (ब्रह्म) पढ़ाने वाले ब्राह्मण और (क्षत्रम्) दुष्टों के नाश करने हारे क्षत्रियकुल की (पातु) रक्षा करे (तस्मै) उक्त उस प्रकार के चन्द्रलोक के लिये (वाट्) कार्यनिर्वाहपूर्वक (स्वाहा) उत्तम क्रिया और (ताभ्यः) इन किरणों के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया तुम लोगों को प्रयुक्त करनी चाहिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से भी उनकी विद्या से सुख सिद्ध करना चाहिये ॥ ४० ॥

इषिर इत्यस्य देवा ऋषयः । वातो देवता । ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्वातादिभ्य उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को पवन आदि से उपकार लेने चाहियें
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसऽऊर्जो नाम । स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

इषिरः । विश्वव्यचा इति विश्वऽव्यचाः । वातः । गन्धर्वः । तस्य । आपः । अप्सरसः । ऊर्जः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इषिरः) येनेच्छन्ति सः (विश्वव्यचाः) विश्वस्मिन् सर्वस्मिञ्जगति व्यचो व्याप्तिर्यस्य सः (वातः) वाति गच्छतीति (गन्धर्वः) यः पृथिवीं किरणांश्च धरति सः (तस्य) (आपः) जलानि प्राणा वा (अप्सरसः) य अन्तरिक्षे जलादौ च सरन्ति गच्छन्ति ताः (ऊर्जः) बलपराक्रमप्रदाः (नाम) संज्ञा (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) सर्वेषां सत्योपदेशेन वर्द्धकं ब्रह्मकुलम् (क्षत्रम्) विद्यावर्धकं राजकुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! य इषिरो विश्वव्यचा गन्धर्वो वातोऽस्ति तस्य या आपोऽप्सरस ऊर्जो नाम वर्त्तन्ते यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा यूयमाचरत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा संप्रयुङ्ग्ध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीरे यावन्तश्चेष्टाबलपराक्रमा जायन्ते तावन्तो वायोः सकाशादेव जायन्ते वायव एव प्राणरूपा गन्धर्वाः सर्वधराः सन्तीति मनुष्यैर्वेद्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (इषिरः) जिससे इच्छा करते (विश्वव्यचाः) वा जिसकी सब संसार में व्याप्ति है वह (गन्धर्वः) पृथिवी और किरणों को धारण करता (वातः) सब जगह भ्रमण करने वाला पवन है (तस्य) उस के जो (आपः) जल और प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान आदि भाग हैं वे (अप्सरसः) अन्तरिक्ष जल में जाने आने वाले और (ऊर्जः) बल पराक्रम के देने वाले (नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) सत्य के उपदेश से सब की वृद्धि करने वाले ब्राह्मणकुल तथा (क्षत्रम्) विद्या के बढ़ाने वाले राजकुल की (पातु) रक्षा करे वैसे तुम लोग भी आचरण करो (तस्मै) और उक्त पवन के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति तथा (ताभ्यः) उन जल आदि के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा उत्तम वाणी को युक्त करो ॥ ४१ ॥

भावार्थ:—शरीर में जितनी चेष्टा और बल पराक्रम उत्पन्न होते हैं वे सब पवन से होते हैं और पवन ही प्राणरूप और जल गन्धर्व अर्थात् सब को धारण करने वाले हैं यह मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ४१ ॥

भुज्युरित्यस्य देवा ऋषभः । यज्ञो देवता । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्या यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्त्वित्याह ॥

मनुष्य लोग यज्ञ का अनुष्ठान करें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाऽअप्सरसं स्तावा नाम स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

भुज्युः । सुपर्ण इति सुऽपर्णः । यज्ञः । गन्धर्वः । तस्य । दक्षिणाः । अप्सरसः । स्तावाः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(भुज्युः) भुज्यते सुखानि यस्मात्सः (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पालनानि यस्मात्सः (यज्ञः) य इज्यते संगम्यते सः (गन्धर्वः) यो गां वाणीं धरति सः (तस्य) (दक्षिणाः) दक्षन्ते दीयन्ते सुपात्रेभ्यस्ताः (अप्सरसः) या अप्सु प्राणेषु सरन्ति प्राप्नुवन्ति ताः (स्तावाः) या स्तूयन्ते प्रशस्यन्ते ताः (नाम) प्रसिद्धौ (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) ब्राह्मणं विद्वांसम् (क्षत्रम्) चक्रवर्त्तिनं राजानम् (पातु) (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यो भुज्युः सुपर्णो गन्धर्वो यज्ञोऽस्ति तस्य या दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम सन्ति स यथा न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा यूयमप्यनुतिष्ठत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा च प्रयुङ्ग्ध्वम् ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निहोत्रादियज्ञान् प्रत्यहं कुर्वन्ति ते सर्वस्य संसारस्य सुखानि वर्द्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थ:—हे मनुष्यो ! जो (भुज्युः) सुखों के भोगने और (सुपर्णः) उत्तम उत्तम पालना का हेतु (गन्धर्वः) वाणी को धारण करने वाला (यज्ञः) सङ्गति करने योग्य यज्ञकर्म है (तस्य) उस की (दक्षिणाः) जो सुपात्र अच्छे अच्छे धर्मात्मा विद्वानों को दक्षिणा दी जाती हैं वे (अप्सरसः) प्राणों में पहुँचने वाली (स्तावाः) जिनकी प्रशंसा की जाती है ऐसी (नाम) प्रसिद्ध हैं (सः) वह जैसे (नः) हमारे लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वान् ब्राह्मण और (क्षत्रम्) चक्रवर्ती राजा की (पातु) रक्षा करे वैसा तुम लोग भी अनुष्ठान करो (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति (ताभ्यः) उक्त दक्षिणाओं के लिये (स्वाहा) उत्तम रीति से उत्तम क्रिया को संयुक्त करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निहोत्र आदि यज्ञों को प्रतिदिन करते हैं वे समस्त संसार के सुखों को बढ़ाते हैं यह जानना चाहिये ॥ ४२ ॥

प्रजापतिरित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वकर्मा देवता । विराडार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसऽएष्टयो नाम । स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥४३॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्म्मा । मनः । गन्धर्वः । तस्य । ऋक्सामानीत्यृक्ऽसामानि । अप्सरसः । एष्टय इत्याऽइष्टयः । नाम । सः । न । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (विश्वकर्मा) विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य सः (मनः) ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् (गन्धर्वः) येन वागादीन् धरति सः (तस्य) (ऋक्सामानि) ऋक् च सामानि च तानि (अप्सरसः) या अप्सु व्याप्येषु प्राणादिपदार्थेषु सरन्ति गच्छन्ति ताः (एष्टयः) समन्तादिष्टयो विद्वत्पूजा सत्सङ्गो विद्यादानं च याभ्यस्ताः (नाम) संज्ञा (सः) (नः) (इदम्) (ब्रह्म) वेदम् (क्षत्रम्) धनुर्वेदम् (पातु) (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यूयं यो विश्वकर्मा प्रजापतिर्मनुष्योऽस्ति तस्य मनो गन्धर्वऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम सन्ति यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा तस्मै स्वाहा सत्या वाणी वाट् धर्मप्रापणं ताभ्यः स्वाहा सत्यया क्रिययोपकारं च कुरुत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! पुरुषार्थिनो मनस्विनो वेदविदो जायन्ते त एव जगद्भूषणाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जो (विश्वकर्मा) समस्त कामों का हेतु (प्रजापतिः) और जो प्रजा का पालने वाला स्वामी मनुष्य है (तस्य) उसके (गन्धर्वः) जिससे वाणी आदि को धारण करता है (मनः) ज्ञान की सिद्धि करने हारा मन (ऋक्सामानि) ऋग्वेद और सामवेद के मन्त्र (अप्सरसः) हृदयाकाश में व्याप्त प्राण आदि पदार्थों में जाती हुई क्रिया (एष्टयः) जिन से विद्वानों का सत्कार सत्य का सङ्ग और विद्या का दान होता है ये सब (नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) वेद और (क्षत्रम्) धनुर्वेद की (पातु) रक्षा करे वैसे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) धर्म की प्राप्ति और (ताभ्यः) उन उक्त पदार्थों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया से उपकार को करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थी विचारशील वेदविद्या के जानने वाले होते हैं वे ही संसार के भूषण होते हैं ॥ ४३ ॥

स न इत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापत इति प्रजाऽपते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य । वा । इह । अस्मै । ब्रह्मणे । अस्मै । क्षत्राय । महि । शर्म । यच्छ । स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्माकम् (भुवनस्य) गृहस्य (पते) स्वामिन् (प्रजापते) प्रजापालक (यस्य) (ते) तव (उपरि) ऊर्ध्वमुत्कृष्टे व्यवहारे (गृहाः) ये गृह्णन्ति ते गृहस्थादयः (यस्य) (वा) (इह) अस्मिन्संसारे (अस्मै) (ब्रह्मणे) वेदेश्वरविदे जनाय (अस्मै) (क्षत्राय) राजधर्मनिष्ठाय (महि) महत् (शर्म) गृहं सुखं वा (यच्छ) देहि (स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे भुवनस्य पते प्रजापते ! इह यस्य ते तवोपरि गृहा वा यस्य सर्वाः शुभाः क्रियाः सन्ति स त्वं नोऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय स्वाहा महि शर्म यच्छ ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्कुलं राजकुलं च नित्यं वर्द्धयन्ति ते महत्सुखमाप्नुवन्ति ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (भुवनस्य) घर के (पते) स्वामी (प्रजापते) प्रजा की रक्षा करने वाले पुरुष ! (इह) इस संसार में (यस्य) जिस (ते) तेरे (उपरि) अति उच्चता को देने हारे उत्तम व्यवहार में (गृहाः) पदार्थों के ग्रहण करने हारे गृहस्थ मनुष्य आदि (वा) वा (यस्य) जिसकी सब उत्तम क्रिया हैं (सः) सो तू (नः) हमारे (अस्मै) इस (ब्रह्मणे) वेद और ईश्वर के जानने हारे मनुष्य तथा (अस्मै) इस (क्षत्राय) राजधर्म में निरन्तर स्थित क्षत्रिय के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया से (महि) बहुत (शर्म) घर और सुख को (यच्छ) दे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों और क्षत्रियों के कुल को नित्य बढ़ाते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य शुनःशेप ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

समुद्रः। असि। नभस्वान्। आर्द्रदानुरित्यार्द्रऽदानुः। शम्भूरिति शम्ऽभूः। मयोभूरिति मयःऽभूः। अभि। मा। वाहि। स्वाहा। मारुतः। असि। मरुताम्। गणः। शम्भूरिति शम्ऽभूः। मयोभूरिति मयःऽभूः। अभि। मा। वाहि। स्वाहा। अवस्यूः। असि। दुवस्वान्। शम्भूरिति शम्ऽभूः। मयोभूरिति मयःऽभूः। अभि। मा। वाहि। स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्द्रवन्त्यापो यस्मिन्सः (असि) (नभस्वान्) बहु नभो जलं विद्यते यस्मिन् सः। नभ इत्युदकना० ॥ निघं० १। १२ ॥ (आर्द्रदानुः) य आर्द्राणां गुणानां दानुर्दाता सः (शंभूः) यः शं सुखं भावयति सः (मयोभूः) यो मय आनन्दं भावयति सः (अभि) आभिमुख्ये (मा) माम् (वाहि) प्राप्नुहि (स्वाहा) सत्यया क्रियया (मारुतः) मरुतां पवनानामयं सम्बन्धी ज्ञाता (असि) (मरुताम्) विदुषाम् (गणः) समूहः (शम्भूः) शं कल्याणं भावयति सः (मयोभूः) सुखं भावुकः (अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) (अवस्यूः) आत्मनोऽव इच्छुः (असि) (दुवस्वान्) दुवः प्रशस्तं परिचरणं विद्यते यस्य सः (शंभूः) (मयोभूः) (अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! यस्त्वं नभस्वानार्द्रदानुः समुद्र इवासि स स्वाहा शंभूर्मयोभूः सन्माभिवाहि यस्त्वं मारुतो मरुतां गण इवासि स स्वाहा शम्भूर्मयोभूस्सन्माभिवाहियस्त्वं दुवस्वानव स्यूरिवासि स तस्मात्स्वाहा शम्भूर्मयोभूः सन्माभिवाहि ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः। ये मनुष्या समुद्रवद्गंभीरा रत्नाढ्या ऋजवो वायुवद्बलिष्ठा विद्वद्वत्परोपकारिणः स्वात्मवत्सर्वेषां रक्षकास्सन्ति त एव सर्वेषां कल्याणं सुखं च कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन्! जो तू (नभस्वान्) जिसके समीप बहुत जल (आर्द्रदानुः) और शीतल गुणों का देने वाला (समुद्रः) और जिसमें उलट पलट जल गिरते उस समुद्र के समान (असि) है वह (स्वाहा) सत्य क्रिया से (शम्भूः) उत्तम सुख और (मयोभूः) सामान्य सुख उत्पन्न कराने वाला होता हुआ (मा) मुझको (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (मारुतः) पवनों का सम्बन्धी जानने हारा (मरुताम्) विद्वानों के (गणः) समूह के समान (असि) है वह (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष परजन्म के सुख और (मयोभूः) इस जन्म में सामान्य

सुख का उत्पन्न करने वाला होता हुआ (मा) मुझ को (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो, जो तू (दुवस्वान्) प्रशंसित सत्कार से युक्त (अवस्यूः) अपनी रक्षा चाहने वाले के समान (असि) है वह (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष सुख और (मयोभूः) सामान्य अपने सुख का उत्पन्न करने हारा होता हुआ (मा) मुझ को (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जो मनुष्य समुद्र के समान गम्भीर और रत्नों से युक्त कोमल पवन के तुल्य बलवान् विद्वानों के तुल्य परोपकारी और अपने आत्मा के तुल्य सब की रक्षा करते हैं वे ही सब के कल्याण और सुखों को कर सक्ते हैं ॥ ४५ ॥

यास्त इत्यस्य शुनःशेप ऋषिः। अग्निर्देवता। भुरिगार्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विदुषा किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्ये॒ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑। ताभि॑र्नोऽअ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य नस्कृधि ॥ ४६ ॥

याः। ते॒। अग्ने॑। सूर्ये॑। रुचः॑। दिव॑म्। आत॒न्वन्तीत्या॑ऽत॒न्वन्ति॑। र॒श्मिभि॒रिति॑ र॒श्मिऽभिः॑। ताभिः॑। नः॒। अ॒द्य। सर्वा॑भिः। रु॒चे। जना॑य। नः॒। कृ॒धि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) परमेश्वर विद्वन् वा (सूर्ये) सवितरि प्राणे वा (रुचः) दीप्तयः प्रीतयो वा (दिवम्) प्रकाशम् (आतन्वन्ति) सर्वतो विस्तृणन्ति (रश्मिभिः) (ताभिः) रुग्भिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे) प्रीतिकराय (जनाय) (नः) अस्मान् (कृधि) कुरु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् ! याः सूर्ये रुचः सन्ति या रश्मिभिर्दिवमातन्वन्ति ताभिः सर्वाभिस्ते रुग्भिरद्य नः संयोजय रुचे जनाय च नस्कृधि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः। यथा परमेश्वरः सूर्यादीनां प्रकाशकानामपि प्रकाशकोऽस्ति तथाऽनूचानो विद्वान् विदुषामपि विद्याप्रदो भवति यथेश्वरोऽत्र जगति सर्वेषां सत्ये रुचिमसत्येऽरुचिं जनयति तथा विद्वानप्याचरेत् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वान् ! (याः) जो (सूर्ये) सूर्य वा प्राण में (रुचः) दीप्ति वा प्रीति हैं और जो (रश्मिभिः) अपनी किरणों से (दिवम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) सब ओर से फैलाती हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब (ते) अपनी दीप्ति वा प्रीतियों से (अद्य) आज (नः) हम लोगों को संयुक्त करो और (रुचे) प्रीति करने हारे (जनाय) मनुष्य के अर्थ (नः) हम लोगों को (कृधि) नियत करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। जैसे परमेश्वर सूर्य आदि प्रकाश करने हारे लोकों का भी प्रकाश करने हारा है वैसे सब शास्त्र को यथावत् कहने वाला विद्वान् विद्वानों को भी विद्या देने हारा होता है जैसे ईश्वर इस संसार में सब प्राणियों की सत्य में रुचि और असत्य में अरुचि को उत्पन्न करता है वैसा विद्वान् भी आचरण करे ॥ ४६ ॥

या व इत्यस्य शुनःशेप ऋषिः। बृहस्पतिर्देवता। आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

या वो॑ दे॒वाः सूर्ये॒ रुचो॒ गोष्वश्वे॑षु॒ या रुचः॑। इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभि॒ः सर्वा॑भी॒ रुचं॑ नो धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

याः। वः। दे॒वाः। सूर्य्ये॑। रुचः॑। गोषु॑। अश्वे॑षु। याः। रुचः॑। इन्द्रा॑ग्नी। ताभिः॑। सर्वा॑भिः। रुच॑म्। नः॒। ध॒त्त। बृ॒ह॒स्प॒ते ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः (सूर्ये) चराचरात्मनि जगदीश्वरे (रुचः) प्रीतयः (गोषु) किरणेन्द्रियेषु दुग्धादिदात्रीषु वा (अश्वेषु) वह्नितुरङ्गादिषु (याः) (रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) इन्द्रः प्रसिद्धो विद्युदग्निः पावकश्च (ताभिः) सर्वाभिः (रुचम्) प्रीतिम् (नः) अस्माकं मध्ये (धत्त) धरत (बृहस्पते) बृहतां पदार्थानां पते पालकेश्वर ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते! देवा या वस्सूर्ये रुचो या गोष्वश्वेषु रुचः सन्ति या वैतेष्विन्द्राग्नी वर्तेते तौ च ताभिस्सर्वाभीरुग्भिर्नो रुचं धत्त ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः। यथा परमेश्वरो गवादिपालने पदार्थविद्यायां च सर्वान्मनुष्यान् प्रेरयति तथैव विद्वांसोऽप्याचरेयुः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े बड़े पदार्थों की पालना करने हारे ईश्वर और (देवाः) विद्वान् मनुष्यो! (याः) जो (वः) तुम सबों की (सूर्ये) चराचर में व्याप्त परमेश्वर में अर्थात् ईश्वर की अपने में और तुम विद्वानों की ईश्वर में (रुचः) प्रीति हैं वा (याः) जो इन (गोषु) किरण इन्द्रिय और दुग्ध देने वाली गौ और (अश्वेषु) अग्नि तथा घोड़ा आदि में (रुचः) प्रीति हैं वा जो इन में (इन्द्राग्नी) प्रसिद्ध बिजुली और आग वर्त्तमान हैं वे भी (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब प्रीतियों से (नः) हम लोगों में (रुचम्) प्रीति को (धत्त) स्थापन करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। जैसे परमेश्वर गौ आदि की रक्षा और पदार्थविद्या में सब मनुष्यों को प्रेरणा देता है वैसे ही विद्वान् लोग भी आचरण किया करें ॥ ४७ ॥

रुचन्न इत्यस्य शुनःशेप ऋषिः। बृहस्पतिर्देवता। भुरिगार्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचꣳ राजसु नस्कृधि । रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । रुचम् । राजस्विति राजऽसु । नः । कृधि । रुचम् । विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा । रुचम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(रुचम्) प्रेम (नः) अस्माकम् (धेहि) धर (ब्राह्मणेषु) ब्रह्मवित्सु (रुचम्) प्रीतिम् (राजसु) क्षत्रियेषु राजपुत्रेषु (नः) अस्माकम् (कृधि) कुरु (रुचम्) (विश्येषु) विक्षु प्रजासु भवेषु वणिग्जनेषु (शूद्रेषु) सेवकेषु (मयि) (धेहि) (रुचा) प्रीत्या (रुचम्) प्रीतिम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वँस्त्वं नो ब्राह्मणेषु रुचा रुचं धेहि नो राजसु रुचा रुचं कृधि विश्येषु शूद्रेषु रुचा रुचं मयि च रुचा रुचं धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । यथा परमेश्वरः पक्षपातं विहाय ब्राह्मणादिवर्णेषु समानां प्रीतिं करोति तथैव विद्वांसोऽपि तुल्यां प्रीतिं कुर्य्युः । ये हीश्वरगुणकर्मस्वभावाद्विरुद्धा वर्त्तन्ते ते सर्वे नीचास्तिरस्करणीया भवन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् ! आप (नः) हम लोगों के (ब्राह्मणेषु) ब्रह्मवेत्ता विद्वानों में (रुचा) प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) धरो स्थापन करो (नः) हम लोगों के (राजसु) राजपूत क्षत्रियों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (कृधि) करो (विश्येषु) प्रजाजनों में हुए वैश्यों में तथा (शूद्रेषु) शूद्रों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को और (मयि) मुझ में भी प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) स्थापन करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । जैसे परमेश्वर पक्षपात को छोड़ ब्राह्मणादि वर्णों में समान प्रीति करता है वैसे ही विद्वान् लोग भी समान प्रीति करें जो ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से विरुद्ध वर्त्तमान हैं वे सब नीच और तिरस्कार करने योग्य होते हैं ॥ ४८ ॥

तत्त्वेत्यस्य शुनःशेप ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्विद्वद्वदाचरणीयमित्याह ॥

मनुष्यों को विद्वानों के तुल्य आचरण करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरिति हविःऽभिः । अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशꣳसेत्युरुऽशꣳस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(तत्) (त्वा) त्वाम् (यामि) प्राप्नोमि (ब्रह्मणा) वेदेन (वन्दमानः) स्तुवन् सन् (तत्) प्रेम (आ) (शास्ते) इच्छति (यजमानः) यो यजते सः (हविर्भिः) होतुमर्हैः संस्कृतैर्द्रव्यैः (अहेडमानः) सत्कृतः (वरुण) वर (इह) (बोधि) बुध्यस्व (उरुशंस) य उरून् बहून् शंसति तत्सम्बुद्धौ (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आयुः) (प्र) (मोषीः) चोरयेः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे उरुशंस वरुण ! ब्रह्मणा वन्दमानो यजमानोऽहेडमानो हविर्भिर्यदाशास्ते तदहं यामि यदुत्तममायुस्त्वाश्रित्याहं यामि तत्त्वमपि प्राप्नुहि त्वमिह तद्बोधि त्वं नोऽस्माकं तदायुर्मा प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

भावार्थः—आप्ता विद्वांसो यदिच्छेयुस्तदेव मनुष्यैरेषितव्यम् । न केनापि केषाञ्चिद्विदुषामनादरः कार्यः । न खलु स्त्रीपुरुषैरब्रह्मचर्य्यायुक्ताहारविहारव्यभिचारातिविषयासक्त्यादिभिरायुः कदापि ह्रसनीयम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (उरुशंस) बहुतों की प्रशंसा करने हारे (वरुण) श्रेष्ठ विद्वान् ! (ब्रह्मणा) वेद से (वन्दमानः) स्तुति करता हुआ (यजमानः) यज्ञ करने वाला (अहेडमानः) सत्कार को प्राप्त हुआ पुरुष (हविर्भिः) होम करने के योग्य अच्छे बनाये हुए पदार्थों से जो (आ, शास्ते) आशा करता है (तत्) उसको मैं (यामि) प्राप्त होऊं तथा जिस उत्तम (आयुः) सौ वर्ष की आयुर्दा को (त्वा) तेरा आश्रय कर के मैं प्राप्त होऊं (तत्) उस को तू भी प्राप्त हो तू (इह) इस संसार में उक्त आयुर्दा को (बोधि) जान और तू (नः) हमारी उस आयुर्दा को (मा, प्र, मोषीः) मत चोर ॥४९॥

भावार्थः—सत्यवादी शास्त्रवेत्ता सज्जन विद्वान् जो चाहे वही चाहना मनुष्यों को भी करनी चाहिये किसी को किन्हीं विद्वानों का अनादर न करना चाहिये तथा स्त्री पुरुषों को ब्रह्मचर्यत्याग, अयोग्य आहार, विहार, व्यभिचार, अत्यन्त विषयासक्ति आदि खोटे कामों से आयुर्दा का नाश कभी न करना चाहिये ॥ ४९ ॥

स्वर्ण घर्म इत्यस्य शुनःशेप ऋषिः । सूर्यो देवता । भुरिगार्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः पदार्थान् शुन्धन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे जन पदार्थों को शुद्ध करते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

स्वर्ण घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण शुक्रः स्वाहा स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

स्वः । न । घर्मः । स्वाहा । स्वः । न । अर्कः । स्वाहा । स्वः । न । शुक्रः । स्वाहा । स्वः । न । ज्योतिः । स्वाहा । स्वः । न । सूर्यः । स्वाहा ॥५०॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (न) इव (घर्मः) तापः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (स्वः) (न) इव (अर्कः) अग्निः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (शुक्रः) वायुः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (ज्योतिः) विद्युतो दीप्तिः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (सूर्यः) (स्वाहा) ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा स्वाहा स्वर्न घर्म स्वाहा स्वर्नार्कः स्वाहा स्वर्न शुक्रः स्वाहा स्वर्न ज्योतिः स्वाहा स्वर्न सूर्यः स्यात्तथा यूयमप्याचरत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यज्ञकारिणो मनुष्याः सुगन्धादिद्रव्यहोमैः सर्वान्वाय्वादिपदार्थान् शुद्धान् कर्त्तुं शक्नुवन्ति येन रोगराहित्येन सर्वेषां दीर्घायुः स्यात् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (घर्मः) प्रताप (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) तुल्य (अर्कः) अग्नि (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) सदृश (शुक्रः) वायु (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (ज्योतिः) बिजुली की चमक (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (सूर्यः) सूर्य हो वैसे तुम भी आचरण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । यज्ञ के करने वाले मनुष्य सुगन्धियुक्त आदि पदार्थों के होम से समस्त वायु आदि पदार्थों को शुद्ध कर सकते हैं जिससे रोगक्षय होकर सब की बहुत आयुर्दा हो ॥ ५० ॥

अग्निमित्यस्य शुनःशेप ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा नराः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे नर सुखी होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यꣳसुपर्णं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳस्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन । दिव्यम् । सुपर्णमिति सुऽपर्णम् । वयसा । बृहन्तम् । तेन । वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । स्वः । रुहाणाः । अधि । नाकम् । उत्तमम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (युनज्मि) सुगन्धैर्द्रव्यैर्युक्तं करोमि (शवसा) बलेन (घृतेन) आज्येन (दिव्यम्) दिवि शुद्धगुणे भवम् (सुपर्णम्) सुष्ठुपालनपूर्त्तिकरम् (वयसा) व्याप्त्या (बृहन्तम्) महान्तम् (तेन) (वयम्) (गमेम) गच्छेम ।

अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (ब्रध्नस्य) महतः (विष्टपम्) विष्टान् प्रविष्टान् पाति येन तत् (स्वः) सुखम् (रुहाणाः) रोहतः (अधि) उपरिभावे (नाकम्) अविद्यमान-दुःखम् (उत्तमम्) श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अहं वयसा बृहन्तं दिव्यं सुपर्णमग्निं शवसा घृतेन युनज्मि तेन स्वो रुहाणा वयं ब्रध्नस्य विष्टपमुत्तमं नाकमधिगमेम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्नौ सुसंस्कृतानि सुगन्ध्यादियुक्तानि द्रव्याणि प्रक्षिप्य वाय्वादिशुद्धिद्वारा सर्वान् सुखयन्ति तेऽत्युत्तमं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥

पदार्थः—मैं (वयसा) आयु की व्याप्ति से (बृहन्तम्) बड़े हुए (दिव्यम्) शुद्ध गुणों में प्रसिद्ध होने वाले (सुपर्णम्) अच्छे प्रकार रक्षा करने में परिपूर्ण (अग्निम्) अग्नि को (शवसा) बलदायक (घृतेन) घी आदि सुगन्धित पदार्थों से (युनज्मि) युक्त करता हूं (तेन) उस से (स्वः) सुख को (रुहाणाः) आरूढ़ हुए (वयम्) हम लोग (ब्रध्नस्य) बड़े से बड़े के (विष्टपम्) उस व्यवहार को कि जिससे सामान्य और विशेष भाव से प्रवेश हुए जीवों की पालना की जाती है और (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) दुःखरहित सुखरूप स्थान है उसको (अधि, गमेम) प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छे बनाए हुए सुगन्धि आदि से युक्त पदार्थों को आग में छोड़ कर पवन आदि की शुद्धि से सब प्राणियों को सुख देते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

इमावित्यस्य शुनःशेप ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी जगती छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्याᳫं रक्षाᳫंस्यपहᳫंस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजरौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षाᳫंसि । अपहᳫंसीत्यपऽहᳫंसि । अग्ने । ताभ्याम् । पतेम । सुकृतामिति सुऽकृताम् । ऊँऽइत्यूँम् । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मु । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । पुराणाः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(इमौ) (ते) तव (पक्षौ) परिग्रहौ कार्य्यकारणरूपौ (अजरौ) अविनाशिनौ (पतत्रिणौ) पतत्राण्यूर्द्ध्वगमनानि सन्ति ययोस्तौ (याभ्याम्) (रक्षांसि) दुष्टान् दोषान्वा (अपहंसि) दूरे प्रक्षिपसि (अग्ने) अग्निरिव वर्त्तमान तेजस्विन् विद्वन् (ताभ्याम्) (पतेम) गच्छेम (सुकृताम्) शोभनमकार्षुस्ते सुकृतस्तेषाम् (उ) वितर्के (लोकम्) द्रष्टव्यमानन्दम् (यत्र) (ऋषयः) वेदार्थविदः (जग्मुः) गतवन्तः (प्रथमजाः) प्रथमे विस्तीर्णे ब्रह्मणि जाताः प्रसिद्धाः (पुराणाः) पुरा अध्ययनसमये नवीनाः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! ते याविमौ पतत्रिणावजरौ पक्षौ स्तो याभ्यां रक्षांस्यपहंसि ताभ्यामु तं सुकृतां लोकं वयं पतेम यत्र प्रथमजाः पुराणा ऋषयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथाप्ता विद्वांसो दोषान् हत्वा धर्मादिसद्गुणान् गृहीत्वा ब्रह्म प्राप्यानन्दन्ति तथैतान् प्राप्य मनुष्यैरपि सुखयितव्यम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रताप वाले विद्वान् ! (ते) आपके जो (इमौ) ये (पतत्रिणौ) उच्चश्रेणी को प्राप्त हुए (अजरौ) कभी नष्ट नहीं होने अजर अमर (पक्षौ) कार्यकारण रूप समीप के पदार्थ हैं (याभ्याम्) जिन से आप (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों वा दोषों को (अपहंसि) दूर बहा देते हैं (ताभ्याम्) उन से (उ) ही उस (सुकृताम्) सुकृती सज्जनों के (लोकम्) देखने योग्य आनन्द को हम लोग (पतेम) पहुँचें (यत्र) जिस आनन्द में (प्रथमजाः) सर्वव्याप्त परमेश्वर में प्रसिद्ध वा अतिविस्तारयुक्त वेद में प्रसिद्ध अर्थात् उस के जानने से कीर्ति पाये हुए (पुराणाः) पहिले पढ़ने के समय नवीन (ऋषयः) वेदार्थ जानने वाले विद्वान् ऋषिजन (जग्मुः) पहुँचे ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे शास्त्रवेत्ता विद्वान् जन दोषों को खोके धर्म आदि अच्छे गुणों का ग्रहण कर ब्रह्म को प्राप्त होके आनन्दयुक्त होते हैं वैसे उन को पाकर मनुष्यों को भी सुखी होना चाहिये ॥ ५२ ॥

इन्दुरित्यस्य शुनःशेप ऋषिः । इन्दुर्देवता । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्दुर्दक्षः श्येनऽऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।
महान्त्सधस्थे ध्रुवऽआ निषत्तो नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीः ॥ ५३ ॥

इन्दुः । दक्षः । श्येनः । ऋतावेत्यृतऽवा । हिरण्यपक्ष इति हिरण्यऽपक्षः । शकुनः । भुरण्युः । महान् । सधस्थ इति सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तः । निऽसत्त इति निऽसत्तः । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिꣳसीः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) चन्द्र इव आर्द्रस्वभावः (दक्षः) बलचातुर्ययुक्तः (श्येनः) श्येन इव पराक्रमी (ऋतावा) ऋतस्य सत्यस्य सम्बन्धो विद्यते यस्य सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । सुपां सुलुगिति डादेशः (हिरण्यपक्षः) हिरण्यस्य सुवर्णस्य पक्षः परिग्रहो यस्य सः (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) भर्त्ता (महान्) (सधस्थे) सह स्थाने (ध्रुवः) निश्चलः (आ) समन्तात् (निषत्तः) नितरां स्थितः (नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम् (अस्तु) (मा) माम् (मा) निषेधे (हिंसीः) ताडयेः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! सभेश यस्त्वमिन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान् सधस्थ आनिषत्तो ध्रुवः सन्मा मा हिꣳसीस्तस्मै तेऽस्माकं नमोस्तु ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इह जगति विद्वांसः स्थिरा भूत्वा सर्वान् विद्यार्थिनः सुशिक्षितान् कुर्युर्यतस्ते हिंसका न भवेयुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! सभापति जो आप (इन्दुः) चन्द्रमा के समान शीतल स्वभाव सहित (दक्षः) बल चतुराई युक्त (श्येनः) बाज के समान पराक्रमी (ऋतावा) जिन का सत्य का सम्बन्ध विद्यमान है (हिरण्यपक्षः) और सुवर्ण के लाभ वाले (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) सब के पालने हारे (महान्) सब से बड़े (सधस्थे) दूसरे के साथ स्थान में (आ, निषत्तः) निरन्तर स्थित (ध्रुवः) निश्चल हुए (मा) मुझे (मा) मत (हिंसीः) मारो उन (ते) आप के लिये हमारा (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । इस संसार में विद्वान् जन स्थिर होकर सब विद्यार्थियों को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिस से वे हिंसा करनेहारे न होवें ॥ ५३ ॥

दिव इत्यस्य गालव ऋषिः । इन्दुर्देवता । भुरिगार्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वर ॥

किं भूतो जनो दीर्घायुर्भवतीत्युपदिश्यते ॥

कैसा मनुष्य दीर्घजीवी होता है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दिवो मूर्द्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीनाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः । ऊर्क् । अपाम् । ओषधीनाम् । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । शर्म । सप्रथा इति सऽप्रथाः । नमः । पथे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(दिवः) प्रकाशस्य (मूर्द्धा) शिर इव वर्त्तमानः (असि) (पृथिव्याः) (नाभिः) बन्धनमिव (ऊर्क्) रसः (अपाम्) जलानाम् (ओषधीनाम्) (विश्वायुः) पूर्णायुः (शर्म) शरणम् (सप्रथाः) प्रथसा प्रख्यया सह वर्त्तमानः (नमः) अन्नम् (पथे) मार्गाय ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यस्त्वं दिवो मूर्द्धा पृथिव्या नाभिरपामोषधीनामूर्गिव विश्वायुः सप्रथा असि स त्वं पथे नमः शर्म च प्राप्नुहि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो मनुष्यो न्यायवान् क्षमावान् औषधसेवी युक्ताहारविहारो जितेन्द्रियो भवति स शतायुर्जायते ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जो आप (दिवः) प्रकाश अर्थात् प्रताप के (मूर्द्धा) शिर के समान (पृथिव्याः) पृथिवी के (नाभिः) बन्धन के समान (अपाम्) जलों और (ओषधीनाम्) ओषधियों के (ऊर्क्) रस के समान (विश्वायुः) पूर्ण सौ वर्ष जीने वाले और (सप्रथाः) कीर्तियुक्त (असि) हैं सो आप (पथे) सन्मार्ग के लिये (नमः) अन्न (शर्म) शरण और सुख को प्राप्त होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जो मनुष्य न्यायवान् सहनशील औषध का सेवन करने और आहार विहार से यथायोग्य रहने वाला इन्द्रियों को वश में रखता है वह सौ वर्ष की अवस्था वाला होता है ॥ ५४ ॥

विश्वस्येत्यस्य गालव ऋषिः। इन्दुर्देवता। आर्षी जगती छन्दः। निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वस्य मूर्द्धन्नधि तिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त। दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

विश्वस्य। मूर्द्धन्। अधि। तिष्ठसि। श्रितः। समुद्रे। ते। हृदयम्। अप्स्विति। आयुः। अपः। दत्त। उदधिमित्युदऽधिम्। भिन्त। दिवः। पर्जन्यात्। अन्तरिक्षात्। पृथिव्याः। ततः। नः। वृष्ट्या। अव ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) सर्वस्य जगतः (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (अधि) उपरि (तिष्ठसि) (श्रितः) (समुद्रे) अन्तरिक्षवद्व्याप्ते परमेश्वरे (ते) तव (हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (आयुः) जीवनम् (अपः) प्राणान् (दत्त) ददासि (उदधिम्) उदकधारकं सागरम् (भिन्त) भिनत्सि (दिवः) प्रकाशात् (पर्जन्यात्) मेघात् (अन्तरिक्षात्) आकाशात् (पृथिव्याः) भूमेः (ततः) तस्मात् (नः) (वृष्ट्या) (अव) रक्ष ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! यस्त्वं विश्वस्य मूर्द्धन् श्रितः सूर्य इवाधितिष्ठसि यस्य ते समुद्रे हृदयमप्स्वायुरस्ति स त्वमपोदत्तोदधिं भिन्त यतः सूर्यो दिवोऽन्तरिक्षात्पर्जन्यात्पृथिव्या वृष्ट्या सर्वानवति ततो नोऽस्मानव ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः। ये मनुष्याः सूर्यवत्सुखवर्षका उत्तमाचारिणो भवन्ति ते सर्वान् सुखिनः कर्त्तुं शक्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन्! जो आप (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्द्धन्) शिर पर (श्रितः) विराजमान सूर्य के समान (अधि, तिष्ठसि) अधिकार पाये हुए हैं जिन (ते) आपका (समुद्रे) अन्तरिक्ष के तुल्य व्यापक परमेश्वर में (हृदयम्) मन (अप्सु) प्राणों में (आयुः) जीवन है उन (अपः) प्राणों को (दत्त) देते हो (उदधिम्) समुद्र का (भिन्त) भेदन करते हो जिससे सूर्य (दिवः) प्रकाश (अन्तरिक्षात्) आकाश (पर्जन्यात्) मेघ और (पृथिव्याः) भूमि से (वृष्ट्या) वर्षा के योग से सब चराचर प्राणियों की रक्षा करता है (ततः) इस से अर्थात् सूर्य के तुल्य (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जो मनुष्य सूर्य के समान सुख वर्षाने और उत्तम आचरणों के करने हारे हैं वे सब को सुखी कर सकते हैं ॥ ५५ ॥

इष्ट इत्यस्य गालव ऋषिः। यज्ञो देवता। आर्ष्युष्णिक् छन्दः। ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः। तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

इष्टः। यज्ञः। भृगुभिरिति भृगुऽभिः। आशीर्दा इत्याशीःऽदाः। वसुभिरिति वसुऽभिः। तस्य। नः। इष्टस्य। प्रीतस्य। द्रविणा। इह। आ। गमेः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इष्टः) कृतः (यज्ञः) यष्टुमर्हः (भृगुभिः) परिपक्वविज्ञानैः (आशीर्दाः) य इच्छासिद्धिं ददाति (वसुभिः) प्राथमकल्पिकैर्विद्वद्भिः (तस्य) (नः) अस्माकम् (इष्टस्य) (प्रीतस्य) कमनीयस्य (द्रविण) धनम्। अत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् (इह) संसारे (आ, गमेः) समन्ताद् गच्छ। वाच्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति छत्वाभावः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! यो वसुभिर्भृगुभिराशीर्दा यज्ञ इष्टस्तस्येष्टस्य प्रीतस्य यज्ञस्य सकाशादिह त्वन्नो द्रविण आ गमेः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये विद्वद्वत् प्रयतन्ते त इह पुष्कलां श्रियमाप्नुवन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन्! जो (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले (वसुभिः) प्रथम कक्षा के विद्वानों ने (आशीर्दाः) इच्छासिद्धि को देने वाला (यज्ञः) यज्ञ (इष्टः) किया है (तस्य) उस (इष्टस्य) किये हुए (प्रीतस्य) मनोहर यज्ञ के सकाश से (इह) इस संसार में आप (नः) हम लोगों के (द्रविण) धन को (आ, गमेः) प्राप्त हूजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के तुल्य अच्छा यत्न करते हैं वे इस संसार में बहुत धन को प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

इष्ट इत्यस्य गालव ऋषिः। अग्निर्देवता। निचृदार्षी गायत्री छन्दः। ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इष्टोऽअग्निराहुतः पिपर्त्तु न इष्टꣳहविः। स्वगेदन्देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

इष्टः। अग्निः। आहुत इत्याहुतः। पिपर्त्तु। नः। इष्टम्। हविः। स्वगेति स्वऽगा। इदम्। देवेभ्यः। नमः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इष्टः) सत्कृत आहुतिभिर्वर्धितो वा (अग्निः) सभाद्यध्यक्षो विद्वान् पावको वा (आहुतः) समन्तात् तर्पितो हुतो वा (पिपर्त्तु) पालयतु पूरयतु वा (नः) अस्मानस्माकं वा (इष्टम्) सुखं तत्साधनं वा (हविः) हविषा । संस्कृतद्रव्येण विभक्तिव्यत्ययः (स्वगा) यत्स्वान् गच्छति प्राप्नोति तत् स्वगा । अत्र विभक्तेः सुपां सुलुगित्याकारादेशः (इदम्) (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (नमः) अन्नं सत्कारो वा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हविराहुत इष्टोऽग्निर्न इष्टं पिपर्त्तु नः पिपर्त्तु वा इदं स्वगा नमो देवेभ्योऽस्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरग्नौ यत् सुसंस्कृतं द्रव्यं हूयते यदिह बह्वन्नकारि जायतेऽतस्तेन विद्वदादीनां सत्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(हविः) संस्कार किये पदार्थों से (आहुतः) अच्छे प्रकार तृप्त वा हवन किया (इष्टः) सत्कार किया वा आहुतियों से बढ़ाया हुआ (अग्निः) यह सभा आदि का अध्यक्ष विद्वान् वा अग्नि (नः) हमारे (इष्टम्) सुख वा सुख के साधनों को (पिपर्त्तु) पूरा करे वा हमारी रक्षा करे (इदम्) यह (स्वगा) अपने को प्राप्त होने वाला (नमः) अन्न वा सत्कार (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये हो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्य अग्नि में अच्छे संस्कार से बनाये हुए जिस पदार्थ का होम करते हैं सो इस संसार में बहुत अन्न का उत्पन्न करने वाला होता है इस कारण उस से विद्वान् आदि सत्पुरुषों का सत्कार करना चाहिये ॥ ५७ ॥

यदेत्यस्य विश्वकर्म्मा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सत्यनिर्णयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में सत्य का निर्णय यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा तदनुप्रेत सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥५८॥

यत् । आकूतादित्याऽकूतात् । समसुस्रोदिति सम्ऽअसुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । संभृतमिति सम्ऽभृतम् । चक्षुषः । वा । तत् । अनुप्रेतेत्यनुऽप्रेत । सुकृतामिति सुकृताम् । ऊँऽइत्यूँ । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाः । पुराणाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(यत्) (आकूतात्) उत्साहात् (समसुस्रोत्) सम्यक् प्राप्नुयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः (हृदः) आत्मनः (वा) प्राणात् (मनसः) संकल्पविकल्पात्मकात् (वा) बुद्ध्यादेः (संभृतम्) सम्यग् धृतम् (चक्षुषः)

प्रत्यक्षादेरिन्द्रियोत्पन्नात् (वा) श्रोत्रादिभ्यः (तत्) (अनुप्रेत) आनुकूल्येन प्राप्नुत (सुकृताम्) मुमुक्षूणाम् (उ) (लोकम्) दर्शनसुखसंघातं मोक्षपदं वा (यत्र) यस्मिन् (ऋषयः) वेदविद्यापुरस्सराः परमयोगिनः (जग्मुः) गताः (प्रथमजाः) अस्मदादौ जाताः (पुराणाः) अस्मदपेक्षायां प्राचीनाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे सत्यासत्यजिज्ञासवो जनाः ! यूयं यदाकूताद्धृदो वा मनसो वा चक्षुषो वा संभृतमस्ति तत्समसुस्रोदतः प्रथमजाः पुराणा ऋषयो यत्र जग्मुस्तं सुकृतामु लोकमनुप्रेत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः सत्यासत्यनिर्णयं जिज्ञासेयुस्तदा यद्यदीश्वरगुणकर्मस्वभावात्सृष्टिक्रमात्प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्य आप्ताचारादात्ममनोभ्यामनुकूलं स्यात्तत्तत्सत्यमितरदसत्यमिति निश्चिनुयुर्य एवं धर्मं परीक्ष्याचरन्ति तेऽतिसुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे सत्य असत्य का ज्ञान चाहते हुए मनुष्यो ! तुम लोग (यत्) जो (आकूतात्) उत्साह (हृदः) आत्मा (वा) वा प्राण (मनसः) मन (वा) वा बुद्धि आदि तथा (चक्षुषः) नेत्रादि इन्द्रियों से उत्पन्न हुए प्रत्यक्षादि प्रमाणों से (वा) वा कान आदि इन्द्रियों से (संभृतम्) अच्छे प्रकार धारण किया अर्थात् निश्चय से ठीक जाना सुना देखा और अनुमान किया है (तत्) वह (समसुस्रोत्) अच्छे प्रकार प्राप्त हो इस कारण (प्रथमजाः) हम लोगों से पहिले उत्पन्न हुए (पुराणाः) हम से प्राचीन (ऋषयः) वेदविद्या के जानने वाले परमयोगी ऋषिजन (यत्र) जहां (जग्मुः) पहुँचें उस (सुकृताम्) सुकृति मोक्ष चाहते हुए सज्जनों के (उ) ही (लोकम्) प्रत्यक्ष सुख समूह वा मोक्षपद को (अनुप्रेत) अनुकूलता से पहुँचो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य सत्य असत्य के निर्णय के जानने की चाहना करें तब जो जो ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से तथा सृष्टिक्रम प्रत्यक्ष आदि आठ प्रमाणों से अच्छे अच्छे सज्जनों के आचार से आत्मा और मन के अनुकूल हो वह वह सत्य उससे भिन्न और झूठ है यह निश्चय करें जो ऐसे परीक्षा करके धर्म का आचरण करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५८ ॥

एतमित्यस्य विश्वकर्मा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

एतꣳसधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वोऽअत्र तꣳ स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

एतम् । सधस्थेति सधऽस्थ । परि । ते । ददामि । यम् । आवहादित्याऽवहात् । शेवधिमिति शेवऽधिम् । जातवेदा इति जातऽवेदाः । अन्वागन्तेत्यनुऽ

आऽगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योमन्निति विऽओमन् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(एतम्) पूर्वोक्तम् (सधस्थ) समानस्थानः (परि) सर्वतः (ते) तुभ्यम् (ददामि) (यम्) (आवहात्) समन्तात्प्राप्नुयात् (शेवधिम्) शेवं सुखं धीयते यस्मिँस्तं निधिम् (जातवेदाः) जातप्रज्ञो वेदार्थवित् (अन्वागन्ता) धर्ममन्वागच्छति (यज्ञपतिः) यज्ञस्य पालक इव वर्त्तमानः (वः) युष्मभ्यम् (अत्र) (तम्) (स्म) एव (जानीत) (परमे) प्रकृष्टे (व्योमन्) व्योम्न्याकाशे ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे ईश्वरं जिज्ञासवो मनुष्याः ! हे सधस्थ ! च जातवेदा यज्ञपतिर्यं शेवधिमावहादेतमत्र परमे व्योमन् व्याप्तं परमात्मानमहं ते यथा परिददाम्यन्वागन्ताऽहं यं वो युष्मभ्यमुपदिशानि स्म तं यूयं विजानीत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये मनुष्या विद्वदनुकूलमाचरन्ति ते सर्वव्यापिनमन्तर्यामिणमीश्वरं प्राप्तुमर्हन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर के ज्ञान चाहने वाले मनुष्यो ! और हे (सधस्थ) समान स्थान वाले सज्जन (जातवेदाः) जिसको ज्ञान प्राप्त है वह वेदार्थ को जानने वाला (यज्ञपतिः) यज्ञ की पालना करने वाले के समान वर्त्तमान पुरुष (यम्) जिस (शेवधिम्) सुखनिधि परमेश्वर को (आवहात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे (एतम्) इस को (अत्र) इस (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त परमात्मा को मैं (ते) तेरे लिये जैसे (परि, ददामि) सब प्रकार से देता हूं, उपदेश करता हूं (अन्वागन्ता) धर्म्म के अनुकूल चलने हारा मैं (वः) तुम सबों के लिये जिस परमेश्वर का (स्म) उपदेश करूं (तम्) उस को तुम (जानीत) जानो ॥ ५६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो मनुष्य विद्वानों के अनुकूल आचरण करते हैं वे सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वर के पाने को योग्य होते हैं ॥ ५६ ॥

एतमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । प्रजापतिर्देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर उसी विषय का अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य ।
यदागच्छात् पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्ते कृणवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्निति विऽओमन् । देवाः । सधस्था इति सधऽस्थाः । विद । रूपम् । अस्य । यत् । आगच्छादित्याऽगच्छात् । पथिभिरिति पथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः । इष्टापूर्त्ते इतीष्टाऽपूर्त्ते । कृणवाथ । आविः । अस्मै ॥ ६० ॥

पदार्थः—(एतम्) परमात्मानम् (जानाथ) विजानीत । लेट् प्रयोगोऽयम् (परमे) (व्योमन्) (देवाः) विद्वांसः (सधस्थाः) सहस्थानाः (विद) बुद्ध्यध्वम् (रूपम्) सच्चिदानन्दस्वरूपम् (अस्य) (यत्) (आगच्छात्) समन्तात् प्राप्नुयात् (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा धार्मिका विद्वांसो गच्छन्ति येषु तैः (इष्टापूर्ते) इष्टं श्रौतं कर्म च पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म च ते (कृणवाथ) कुरुथ (आविः) प्राकट्ये (अस्मै) परमात्मने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे सधस्था देवाः ! यूयं परमे व्योमन् व्याप्तमेतं जानाथास्य रूपं विद यद्देवयानैः पथिभिरागच्छादस्मै परमात्मने इष्टापूर्त्ते आविः कृणवाथ ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या विद्वत्सङ्गयोगाभ्यासधर्माचारैः परमेश्वरमवश्यं जानीयुर्नो-चेदिष्टापूर्त्ते साधयितुं न शक्नुयुः । न च मुक्तिं प्राप्नुयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे (सधस्थाः) एकसाथ स्थान वाले (देवाः) विद्वानो ! तुम (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त (एतम्) इस परमात्मा को (जानाथ) जानो (अस्य) और इसके व्यापक (रूपम्) सत्य चैतन्यमात्र आनन्दमय स्वरूप को (विद) जानो (यत्) जिस सच्चिदानन्द-लक्षण परमेश्वर को (देवयानैः) धार्मिक विद्वानों के (पथिभिः) मार्गों से पुरुष (आगच्छात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे (अस्मै) इस परमेश्वर के लिये (इष्टापूर्त्ते) वेदोक्त यज्ञादि कर्म और उस के साधक स्मार्त्त कर्म को (आविः) प्रकाशित (कृणवाथ) किया करो ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब मनुष्य विद्वानों के सङ्ग योगाभ्यास और धर्म के आचरण से परमेश्वर को अवश्य जानें ऐसा न करें तो यज्ञ आदि श्रौत स्मार्त्त कर्मों को नहीं सिद्ध करा सकें और न मुक्ति पा सकें ॥ ६० ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य गालव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्स एव विषयः प्रोच्यते ॥

फिर वही विषय कहा जाता है ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिं जागृहि त्वमिंष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयं चं ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तंरस्मिन् विश्वें देवा यजंमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् । इष्टापूर्ते इतीष्टाऽपूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च । अस्मिन् । सधस्थ इति सधऽस्थे । अधि । उत्तंरस्मिन्नित्युत्ऽतंरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उत्) ऊर्ध्वम् (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने) अग्निरिव वर्त्तमान पुरुष (प्रति) (जागृहि) यजमानं प्रबोधयाविद्यानिद्रां पृथक्कृत्य विद्यायां जागरूकं कुरु (त्वम्) (इष्टापूर्त्ते) इष्टं च पूर्त्तं च ते (सम्) संसर्गे (सृजेथाम्) निष्पादयेताम्

(अयम्) ब्रह्मविद्योपदेष्टा (च) (अस्मिन्) (सधस्थे) सहस्थाने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) उत्तमासने (विश्वे) समग्राः (देवाः) विद्यायाः कामयितारः (यजमानः) विद्याप्रदाता यज्ञकर्त्ता (च) (सीदत) तिष्ठत ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमुद्बुध्यस्व प्रति जागृहि त्वं चायं इष्टापूर्त्ते संसृजेथां हे विश्वेदेवा कृतेष्टापूर्त्तो यजमानश्च यूयं सधस्थेऽस्मिन्नुत्तरस्मिन्नधि सीदत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—ये सचेतना धीमन्तो विद्यार्थिनः स्युस्तेऽध्यापकैः सम्यगध्यापनीयाः स्युर्ये विद्याभीप्सवोऽध्यापकानुकूलाचरणाः स्युर्ये च तदधीना अध्यापकास्ते परस्परं प्रीत्या सततं विद्योन्नतिं कुर्युर्येऽतोऽन्ये प्रशस्ता विद्वांसः स्युस्त एतेषां सततं परीक्षां कुर्युर्येत एते विद्यावर्द्धने सततं प्रयतेरँस्तथर्त्विग्यजमानादयो भवेयुः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान ऋत्विक् पुरुष ! (त्वम्) तू (उद्, बुध्यस्व) उठ प्रबोध को प्राप्त हो (प्रति, जागृहि) यजमान को अविद्यारूप निद्रा से छुड़ा के विद्या में चेतन कर तू (च) और (अयम्) यह ब्रह्मविद्या का उपदेश करने हारा यजमान दोनों (इष्टापूर्त्ते) यज्ञसिद्धि कर्म और उसकी सामग्री को (संसृजेथाम्) उत्पन्न करो । हे (विश्वे) समग्र (देवाः) विद्वानो ! (च) और (यजमानः) विद्या देने तथा यज्ञ करने हारे यजमान ! तुम सब (अस्मिन्) इस (सधस्थे) एक साथ के स्थान में (उत्तरस्मिन्) उत्तम आसन पर (अधि, सीदत) बैठो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो चैतन्य और बुद्धिमान् विद्यार्थी हों वे पढ़ाने वालों को अच्छे प्रकार पढ़ाने चाहियें जो विद्या की इच्छा से पढ़ाने हारों के अनुकूल आचरण करने वाले हों और जो उनके अनुकूल पढ़ाने हारे हों वे परस्पर प्रीति से निरन्तर विद्याओं की बढ़ती करें और जो इन पढ़ने पढ़ाने हारों से पृथक् उत्तम विद्वान् हों वे इन विद्यार्थियों की सदा परीक्षा किया करें जिससे ये अध्यापक और विद्यार्थी लोग विद्याओं की बढ़ती करने में निरन्तर प्रयत्न किया करें वैसे ऋत्विज् यजमान और सभ्य परीक्षक विद्वान् लोग यज्ञ की उन्नति किया करें ॥ ६१ ॥

येनेत्यस्य देवश्रवदेववातावृषी । विश्वकर्माग्निर्वा देवता । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स एव विषयः प्रकाश्यते ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमिति सर्वऽवेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(येन) अध्यापनेन (वहसि) प्राप्नोषि (सहस्रम्) असंख्यमतुलं बोधम् (येन) अध्ययनेन (अग्ने) अध्यापकाध्येतुर्वा (सर्ववेदसम्) सर्वे वेदसो वेदा विज्ञायन्ते यस्मिँस्तम् (तेन) (इमम्) वक्ष्यमाणम् (यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनाख्यम् (नः) अस्मान् (नय) प्राप्नुहि प्रापय वा (स्वः) सुखम् (देवेषु) दिव्येषु गुणेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं येन सहस्रं सर्ववेदसं वहसि प्राप्नोषि येन च प्रापयसि तेनेमं यज्ञं नो देवेषु स्वर्गन्तवे नय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणनिष्कपटत्वाभ्यां विद्यां प्रयच्छन्ति गृह्णन्ति च त एव सुखभागिनो भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पढ़ने वा पढ़ाने वाले पुरुष ! तू (येन) जिस पढ़ाने से (सहस्रम्) हजारों प्रकार के अतुल बोध को (सर्ववेदसम्) कि जिसमें सब वेद जाने जाते हैं उस को (वहसि) प्राप्त होता और (येन) जिस पढ़ने से दूसरों को प्राप्त कराता है (तेन) उस से (इयम्) इस (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ को (नः) हम लोगों को (देवेषु) दिव्य गुण वा विद्वानों में (स्वर्गन्तवे) सुख के प्राप्त होने के लिये (नय) पहुंचा ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो धर्म के आचरण और निष्कपटता से विद्या देते और ग्रहण करते हैं वे ही सुख के भागी होते हैं ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेणेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । यज्ञो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः क्रियायज्ञः कथं साधनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्रियायज्ञ कैसे सिद्ध करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

प्रस्तरेणेति प्रऽस्तरेण । परिधिनेति परिऽधिना । स्रुचा । वेद्या । च । बर्हिषा । ऋचा । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(प्रस्तरेण) आसनेन (परिधिना) यः परितः सर्वतोऽधीते तेन (स्रुचा) येन यज्ञः साध्यते (वेद्या) यस्यां हूयते तया (च) (बर्हिषा) उत्तमेन कर्मणा (ऋचा) स्तुत्या ऋग्वेदादिना वा (इमम्) पदार्थमयम् (यज्ञम्) अग्निहोत्रादिकम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः) सांसारिकं सुखम् (देवेषु) दिव्येषु पदार्थेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं वेद्या स्रुचा बर्हिषा प्रस्तरेण परिधिनर्चा चेमं यज्ञं देवेषु गन्तवे स्वर्नो नय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्मेण प्राप्तैर्द्रव्यैर्वेदरीत्या च साङ्गोपाङ्गं यज्ञं साध्नुवन्ति ते सर्वप्राण्युपकारिणो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! आप (वेद्या) जिस में होम किया जाता है उस वेदी तथा (स्रुचा) होमने का साधन (बर्हिषा) उत्तम क्रिया (प्रस्तरेण) आसन (परिधिना) जो सब ओर धारण किया जाय उस यजुर्वेद (च) तथा (ऋचा) स्तुति वा ऋग्वेद आदि से (इमम्) इस पदार्थमय अर्थात् जिस में उत्तम भोजनों के योग्य पदार्थ होमे जाते हैं उस (यज्ञम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञ को (देवेषु) दिव्य पदार्थ वा विद्वानों में (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (स्वः) संसारसम्बन्धी सुख (नः) हम लोगों को (नय) पहुँचाओ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्म से पाये हुए पदार्थों तथा वेद की रीति से साङ्गोपाङ्ग यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे सब प्राणियों के उपकारी होते हैं ॥ ६३ ॥

यद्दत्तमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूर्त्तं याश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमिति पराऽदानम् । यत् । पूर्त्तम् । याः । च । दक्षिणाः । तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वऽकर्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यत्) (दत्तम्) सुपात्रेभ्यः समर्पितम् (यत्) (परादानम्) परेभ्य आदानम् (यत्) (पूर्त्तम्) पूर्णां सामग्रीम् (याः) (च) (दक्षिणाः) कर्मानुसारेण दानानि (तत्) (अग्निः) पावक इव गृहस्थो विद्वान् (वैश्वकर्मणः) विश्वानि समग्राणि कर्माणि यस्य स एव (स्वः) ऐन्द्रियं सुखम् (देवेषु) दिव्येषु धर्म्येषु व्यवहारेषु (नः) अस्मान् (दधत्) दधातु ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ ! त्वया यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूर्त्तं याश्च दक्षिणा दीयन्ते तत्स्वश्च वैश्वकर्मणोऽग्निरिव भवान् देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये याश्च गृहाश्रमं चिकीर्षेयुस्ते पुरुषास्ताः स्त्रियश्च विवाहात् प्राक् प्रागल्भ्यादिसामग्रीं कृत्वैव युवावस्थायां स्वयंवरं विवाहं कृत्वा धर्मेण दानादानमानादिव्यवहारं कुर्युः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ विद्वन् ! आपने (यत्) जो (दत्तम्) अच्छे धर्मात्माओं को दिया वा (यत्) जो (परादानम्) और से लिया वा (यत्) जो (पूर्त्तम्) पूर्ण सामग्री (याश्च) और जो कर्म के

अनुसार (दक्षिणाः) दक्षिणा दी जाती है (तत्) उस सब (स्वः) इन्द्रियों के सुख को (वैश्वकर्मणः) जिसके समग्र कर्म विद्यमान हैं उस (अग्निः) अग्नि के समान गृहस्थ विद्वान् आप (देवेषु) दिव्य धर्मसम्बन्धी व्यवहारों में (नः) हम लोगों को (दधत्) स्थापन करें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष और जो स्त्री गृहाश्रम किया चाहें वे विवाह से पूर्व प्रगल्भता अर्थात् अपने में बल पराक्रम परिपूर्णता आदि सामग्री कर ही के युवावस्था में स्वयंवरविधि के अनुकूल विवाह कर धर्म से दान आदान मान सन्मान आदि व्यवहारों को करें ॥ ६४ ॥

यत्र धारा इत्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनपऽइताः । मधोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वऽकर्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यज्ञे (धाराः) प्रवाहाः (अनपेताः) नापेताः पृथग्भूताः (मधोः) मधुरगुणान्वितस्य द्रव्यस्य (घृतस्य) आज्यस्य (च) (याः) (तत्) ताभिः (अग्निः) पावकः (वैश्वकर्मणः) विश्वान्यखिलानि कर्माणि यस्मात् स एव (स्वः) सुखम् (देवेषु) दिव्येषु व्यवहारेषु (नः) अस्मभ्यम् (दधत्) दधाति । दधातेर्लेटो रूपम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यत्र मधोर्घृतस्य च या अनपेता धारा विद्वद्भिः क्रियन्ते तद्वैश्वकर्मणोऽग्निर्नो देवेषु स्वर्दधत् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वेद्यादिकं निर्माय सुगन्धिमिष्टादियुक्तं बहुघृतमग्नौ जुह्वति ते सर्वान् रोगान्निहत्यातुलं सुखं जनयन्ति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस यज्ञ में (मधोः) मधुरादि गुणयुक्त सुगन्धित द्रव्यों (च) और (घृतस्य) घृत के (याः) जिन (अनपेताः) संयुक्त (धाराः) प्रवाहों को विद्वान् लोग करते हैं (तत्) उन धाराओं से (वैश्वकर्मणः) सब कर्म होने का निमित्त (अग्निः) अग्नि (नः) हमारे लिये (देवेषु) दिव्य व्यवहारों में (स्वः) सुख को (दधत्) धारण करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वेदि आदि को बना के सुगन्ध और मिष्टादियुक्त बहुत घृत को अग्नि में हवन करते हैं वे सब रोगों का निवारण करके अतुल सुख को उत्पन्न करते हैं ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मीत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । अग्निर्देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

यज्ञेन किं जायत इत्याह ॥

यज्ञ से क्या होता है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् । अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानो॒ऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥ ६६ ॥

अ॒ग्निः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तवे॑दा॒ इति॑ जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तम् । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृत॑म् । मे॒ । आ॒सन् । अ॒र्कः । त्रि॒धातु॒रिति॑ त्रि॒ऽधातुः॑ । रज॑सः । वि॒मान॒ इति॑ वि॒ऽमानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावक इव (अस्मि) (जन्मना) प्रादुर्भावेन (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते सः (घृतम्) आज्यम् (मे) मह्यम् (चक्षुः) दर्शकं प्रकाशकम् (अमृतम्) अमृतात्मकं भोज्यं वस्तु (मे) मम (आसन्) आस्ये (अर्कः) सर्वान् प्राणिनोऽर्चन्ति येन सः (त्रिधातुः) त्रयो धातवो यस्मिन् सः (रजसः) लोकसमूहस्य (विमानः) विमानयानमिव धर्त्ता (अजस्रः) अजस्रं गमनं विद्यते यस्य सः । अत्रार्शऽआदिभ्योऽजित्यच् (घर्मः) जिघ्रति येन सः प्रकाश इव यज्ञः (हविः) होतव्यं द्रव्यम् (अस्मि) (नाम) ख्यातिः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अहं जन्मना जातवेदा अग्निरिवास्मि यथाऽग्नेर्घृतं चक्षुरस्ति तथा मेऽस्तु यथा पावकं संस्कृतं हविर्हुतं सदमृतं जायते तथा म आसन् मुखेऽस्तु यथा त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मोऽर्को यस्य नाम संशोधितं हविश्चास्ति तथाऽहमस्मि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथाग्निर्हुतं हविर्वायौ प्रसार्य दुर्गन्धं निवार्य सुगन्धं प्रकटय्य रोगान् समूलघातं निहत्य सर्वान् प्राणिनः सुखयति तथैव मनुष्यैर्भवितव्यम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—मैं (जन्मना) जन्म से (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मि) हूं जैसे अग्नि का (घृतम्) घृतादि (चक्षुः) प्रकाशक है वैसे (मे) मेरे लिये हो जैसे अग्नि में अच्छे प्रकार संस्कार किया (हविः) हवन करने योग्य द्रव्य होमा हुआ (अमृतम्) सर्वरोगनाशक आनन्दप्रद होता है वैसे (मे) मेरे (आसन्) मुख में प्राप्त हो जैसे (त्रिधातुः) सत्त्व रज और तमोगुण तत्त्व जिस में हैं उस (रजसः) लोक लोकान्तर को (विमानः) विमान यान के समान धारण करता (अजस्रः) निरन्तर गमनशील (घर्मः) प्रकाश के समान यज्ञ कि जिस से सुगन्ध का ग्रहण होता है (अर्कः) जो सत्कार का साधन जिस का (नाम) प्रसिद्ध होना अच्छे प्रकार शोधा हुआ हवन करने योग्य पदार्थ है वैसे मैं (अस्मि) हूं ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । अग्नि होम किये हुये पदार्थ को वायु में फैला कर दुर्गन्ध का निवारण, सुगन्ध की प्रकटता और रोगों को निर्मूल (नष्ट) कर के सब प्राणियों को सुखी करता है वैसे ही सब मनुष्यों को होना योग्य है ॥६६ ॥

ऋचो नामेत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । अग्निर्देवता । आर्षी जगती छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

अथर्गादिवेदाध्ययनेन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

अब ऋग्वेद आदि को पढ़के क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ऋचो नामास्मि यजूंꣳषि नामास्मि सामानि नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । नाम । अस्मि । यजूंꣳषि । नाम । अस्मि । सामानि । नाम । अस्मि । ये । अग्नयः । पाञ्चजन्या इति पाञ्चजन्याः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अधि । तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तम इत्युत्ऽतमः । प्र । नः । जीवातवे । सुव ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ऋचः) ऋग्वेदश्रुतयः (नाम) प्रसिद्धौ (अस्मि) भवामि (यजूंषि) यजुर्मन्त्राः (नाम) (अस्मि) (सामानि) सामवेदमन्त्रगानानि (नाम) (अस्मि) (ये) (अग्नयः) आहवनीयादयः पावकाः (पाञ्चजन्याः) पञ्चजनेभ्यो हिताः । पञ्चजना इति मनुष्यना० ॥ निघं० २ । ३ ॥ (अस्याम्) (पृथिव्याम्) (अधि) उपरि (तेषाम्) (असि) (त्वम्) (उत्तमः) (प्र) (नः) अस्माकम् (जीवातवे) जीवनाय (सुव) प्रेरय ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! योऽहमृचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामानि नामास्मि तस्मान्मत्तो वेदविद्यां गृहाण । येऽस्यां पृथिव्यां पाञ्चजन्या अग्नयोऽधिषन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि स त्वं नो जीवातवे शुभकर्मसु प्रसुव ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ऋग्वेदमधीते स ऋग्वेदी यो यजुर्वेदमधीते स यजुर्वेदी यः सामवेदमधीते स सामवेदी योऽथर्ववेदं चाधीते सोऽथर्ववेदी यो द्वौ वेदावधीते स द्विवेदी यस्त्रीन् वेदानधीते स त्रिवेदी यश्चतुरो वेदानधीते स चतुर्वेदी यश्च कमपि वेदं नाऽधीते स कामपि संज्ञां न लभते ये वेदविदस्तेऽग्निहोत्रादियज्ञैः सर्वहितं सम्पादयेयुर्यत उत्तमा कीर्त्तिः स्यात् सर्वे प्राणिनो दीर्घायुषश्च भवेयुः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जो मैं (ऋचः) ऋचाओं की (नाम) प्रसिद्धिकर्ता (अस्मि) हूं (यजूंषि) यजुर्वेद की (नाम) प्रख्यातिकर्ता (अस्मि) हूं (सामानि) सामवेद के मन्त्रगान का (नाम) प्रकाशकर्ता (अस्मि) हूं उस मुझ से वेदविद्या का ग्रहण कर (ये) जो (अस्याम्) इस

(पृथिव्याम्) पृथिवी में (पाञ्चजन्याः) मनुष्यों के हितकारी (अग्नयः) अग्नि (अधि) सर्वोपरि हैं (तेषाम्) उनके मध्य (त्वम्) तू (उत्तमः) अत्युत्तम (असि) है सो तू (नः) हमारे (जीवातवे) जीवन के लिये सत्कर्मों में (प्र, सुव) प्रेरणा कर ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ऋग्वेद को पढ़ते वे ऋग्वेदी जो यजुर्वेद को पढ़ते वे यजुर्वेदी जो सामवेद को पढ़ते वे सामवेदी और जो अथर्ववेद को पढ़ते हैं वे अथर्ववेदी जो दो वेदों को पढ़ते वे द्विवेदी जो तीन वेदों को पढ़ते वे त्रिवेदी और जो चार वेदों को पढ़ते हैं वे चतुर्वेदी जो किसी वेद को नहीं पढ़ते वे किसी संज्ञा को प्राप्त नहीं होते जो वेदवित् हों वे अग्निहोत्रादि यज्ञों से सब मनुष्यों के हित को सिद्ध करें जिससे उनकी उत्तम कीर्त्ति होवे और सब प्राणी दीर्घायु होवें ॥ ६७ ॥

वार्त्रहत्यायेत्यस्य इन्द्र ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सेनाध्यक्षः कथं विजयी भवेदित्याह ॥

सेनाध्यक्ष कैसे विजयी हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्त्तयामसि ॥६८॥

वार्त्रहत्यायेति वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेति पृतनाऽसह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(वार्त्रहत्याय) विरुद्धभावेन वर्त्ततेऽसौ वृत्रः वृत्र एव वार्त्रः । वार्त्रस्य वर्त्तमानस्य शत्रोर्हत्या हननं तत्र साधुस्तस्मै (शवसे) बलाय (पृतनाषाह्याय) ये मनुष्या पृतनाः सहन्ते ते पृतनासाहस्तेषु साधवे । (च) (इन्द्र) परमैश्वर्य्ययुक्त सेनेश (त्वा) त्वाम् (आ) समन्तात् (वर्त्तयामसि) प्रवर्त्तयामः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यथा वयं वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय तेनान्येन योग्यसाधनेन च त्वाऽऽवर्त्तयामसि तथा त्वं वर्तस्व ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो विद्वान् सूर्य्यो मेघमिव शत्रून् हन्तुं शूरवीरसेनां सत्करोति स सततं विजयी भवति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य्ययुक्त सेनापते ! जैसे हम लोग (वार्त्रहत्याय) विरुद्ध भाव से वर्त्तमान शत्रु के मारने में जो कुशल (शवसे) उत्तम बल (पृतनाषाह्याय) जिस से शत्रुसेना का बल सहन किया जाय उस से (च) और अन्य योग्य साधनों से युक्त (त्वा) तुझ को (आ, वर्त्तयामसि) चारों ओर से यथायोग्य वर्त्ताया करें वैसे तू यथायोग्य वर्त्ता कर ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो विद्वान् जैसे सूर्य मेघ को वैसे शत्रुओं के मारने को शूरवीरों की सेना का सत्कार करता है वह सदा विजयी होता है ॥ ६८ ॥

सहदानुमित्यस्येन्द्रविश्वामित्रावृषी । इन्द्रो देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथम्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सहदानुम्पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

सहदानुमिति सहऽदानुम् । पुरुहूतेति पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् । अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(सहदानुम्) यः सहैव ददाति तम् (पुरुहूत) बहुभिस्सज्जनैः सत्कृत (क्षियन्तम्) गच्छन्तम् (अहस्तम्) अविद्यमानौ हस्तौ यस्य तम् (इन्द्र) शत्रुविदारक सेनेश (सम्) (पिणक्) पिनष्टि (कुणारुम्) शब्दयन्तम् । अत्र "क्वण शब्दे" इत्यस्माद्धातोरौणादिक आरुः प्रत्ययः । (अभि) (वृत्रम्) मेघमिव (वर्द्धमानम्) (पियारुम्) पानकारकम् (अपादम्) पादेन्द्रियरहितम् (इन्द्र) सभेश (तवसा) बलेन । तव इति बलना० ॥ निघं० २ । ९ ॥ (जघन्थ) जहि ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूतेन्द्र ! यथा सूर्यः सहदानुं क्षियन्तं कुणारुमहस्तं पियारुमपादमभिवर्द्धमानं वृत्रं सम्पिणक् तथा हे इन्द्र ! शत्रूँस्तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये मनुष्याः सूर्यवत्प्रतापिनो भवन्ति तेऽजातशत्रवो जायन्ते ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुत विद्वानों से सत्कार को प्राप्त (इन्द्र) शत्रुओं को नष्ट करने हारे सेनापति ! जैसे सूर्य (सहदानुम्) साथ देने हारे (क्षियन्तम्) आकाश में निवास करने (कुणारुम्) शब्द करने वाले (अहस्तम्) हस्त से रहित (पियारुम्) पान करने हारे (अपादम्) पादेन्द्रियरहित (अभि) (वर्द्धमानम्) सब ओर से बढ़े हुए (वृत्रम्) मेघ को (सं, पिणक्) अच्छे प्रकार चूर्णीभूत करता है वैसे हे (इन्द्र) सभापति ! आप शत्रुओं को (तवसा) बल से (जघन्थ) मारा करो ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो मनुष्य सूर्य के समान प्रतापयुक्त होते हैं वे शत्रुरहित होते हैं ॥ ६९ ॥

वि न इत्यस्य शास ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सेनापतिः कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

अब सेनापति कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । योऽअस्माँ२ऽअभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ७० ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभिऽदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(वि) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेनेश (मृधः) मर्धन्त्यद्रीभवन्ति येषु तान् संग्रामान् । मृधइति संग्रामना० ॥ निघं० २ । १७ ॥ (जहि) (नीचा) न्यग्भूतान्भ्रान् । अत्र सुपां सुलुगित्याकारः (यच्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (यः) विरोधी (अस्मान्) (अभिदासति) अभिमुखेनोपक्षयति (अधरम्) अधोगतिम् (गमय) प्रापय । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (तमः) अन्धकारं कारागृहम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश ! त्वं मृधो वि जहि पृतन्यतो नः शत्रून्नीचा यच्छ योऽस्मानभिदासति तमधरं तमो गमय ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनेशेन संग्रामा जेतव्यास्तेन नीचकर्मकारिणां निग्रहः कर्तव्यो राजप्रजाविरोधकारयिता भृशं दण्डनीयश्च ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम बलयुक्त सेना के पति ! तू (मृधः) संग्रामों को (वि, जहि) विशेष करके जीत (पृतन्यतः) सेनायुक्त (नः) हमारे शत्रुओं को (नीचा) नीच गति को (यच्छ) प्राप्त कर (यः) जो (अस्मान्) हम को (अभिदासति) नष्ट करने की इच्छा करता है उस को (अधरम्) अधोगतिरूप (तमः) अन्धकार को (गमय) प्राप्त कर ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनापति को योग्य है कि संग्रामों को जीते उस विजयकारक संग्राम से नीचकर्म करनेहारों का निरोध करे राजप्रजा में विरोध करानेहारे को अत्यन्त दण्ड देवे ॥ ७० ॥

मृगो नेत्यस्य जय ऋषिः । इन्द्रो देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजजनैः कीदृशैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

राजपुरुषों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।
सृकꣳ सꣳशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताढि वि मृधो नुदस्व ॥७१॥

मृगः । न । भीमः । कुचर इति कुऽचरः । गिरिष्ठाः । गिरिस्था इति गिरिऽस्थाः । परावतः । आ । जगन्थ । परस्याः । सृकम् । सꣳशायेति सम्ऽशाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताढि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(मृगः) मृगेन्द्रः सिंहः (न) इव (भीमः) बिभेत्यस्मात् सः (कुचरः) यः कुत्सितां गतिं चरति सः (गिरिष्ठाः) यो गिरौ तिष्ठति सः (परावतः) दूरदेशात् (आ) समन्तात् (जगन्थ) गच्छ । अत्र पुरुषव्यत्ययः । अन्येषामपीति दीर्घश्च

(परस्याः) शत्रूणां सेनाया उपरि (सृकम्) वज्रतुल्यं शस्त्रम् । सृक इति वज्रना० ॥ निघं० २ । २० ॥ (संशाय) सम्यक् सूक्ष्मबलान् कृत्वा (पविम्) पुनातु दुष्टान् दण्डयित्वा येन तम् (इन्द्र) सेनाध्यक्ष (तिग्मम्) तीक्ष्णीकृतम् (वि) (शत्रून्) (ताढि) आजहि (वि) (मृधः) (नुदस्व) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं कुचरो गिरिष्ठा भीमो मृगो न परावत आजगन्थ परस्यास्तिग्मं पविं सृकं संशाय शत्रून् विताढि मृधो विनुदस्व च ॥ ७१ ॥

भावार्थः—ये सेनापुरुषाः सिंहवत् पराक्रम्य तीक्ष्णैः शस्त्रैः शत्रुसेनाङ्गानिच्छित्वा संग्रामान् विजयन्ते तेऽतुलां प्रशंसां प्राप्नुवन्ति नेतरे क्षुद्राशया भीरवः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनाओं के पति ! तू (कुचरः) कुटिल चाल चलता (गिरिष्ठाः) पर्वतों में रहता (भीमः) भयङ्कर (मृगः) सिंह के (न) समान (परावतः) दूरदेशस्थ शत्रुओं को (आ, जगन्थ) चारों ओर से घेरे (परस्याः) शत्रु की सेना पर (तिग्मम्) अति तीव्र (पविम्) दुष्टों को दण्ड से पवित्र करने हारे (सृकम्) वज्र के तुल्य शस्त्र को (संशाय) सम्यक् तीव्र करके (शत्रून्) शत्रुओं को (वि, ताढि) ताड़ित कर और (मृधः) संग्रामों को (वि, नुदस्व) जीत कर अच्छे कर्मों में प्रेरित कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—जो सेना के पुरुष सिंह के समान पराक्रम कर तीक्ष्ण शस्त्रों से शत्रुओं के सेनाङ्गों का छेदन कर, संग्रामों को जीतते हैं वे अतुल प्रसंशा को प्राप्त होते हैं इतर क्षुद्राशय मनुष्य विजयसुख को प्राप्त कभी नहीं हो सकते ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी गायत्री छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वैश्वानरो न ऊतयऽआ प्र यातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावत इति पराऽवतः । अग्निः । नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरिति सुऽस्तुतीः । उप ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु यो राजते स एव (नः) अस्माकम् (ऊतये) रक्षाद्याय (आ) (प्र) (यातु) प्राप्नोतु (परावतः) दूरदेशात् (अग्निः) सूर्यः (नः) अस्माकम् (सुष्टुतीः) या शोभनाः स्तुतयस्ताः (उप) ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे सेनेश सभेश ! यथा वैश्वानरोऽग्निः सूर्यः परावतः सर्वान् पदार्थान् प्राप्नोति तथा भवानूतये न आ प्र यातु यथाऽग्निर्विद्युत् संहितास्ति तथा त्वं नः सुष्टुतीरुपशृणु ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यः सूर्यवद्दूरस्थोऽपि न्यायेन सर्वान् पदार्थान् प्रकाशयति यथा च दूरस्थोऽपि सद्गुणाढ्यो जनः प्रशस्यते तथा राजपुरुषैर्भवितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे सेना सभा के पति ! जैसे (वैश्वानरः) सम्पूर्ण नरों में विराजमान (अग्निः) सूर्यरूप अग्नि (परावतः) दूरदेशस्थ सब पदार्थों को प्राप्त होता है वैसे आप (ऊतये) रक्षादि के लिये (नः) हमारे समीप (आ, प्र, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हूजिये जैसे बिजुली सब में व्यापक होकर समीपस्थ रहती है वैसे (नः) हमारी (सुष्टुतीः) उत्तम स्तुतियों को (उप) अच्छे प्रकार सुनिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो पुरुष सूर्य्य के समान दूरस्थ होकर भी न्याय से सब व्यवहारों को प्रकाशित कर देता है और जैसे दूरस्थ सत्यगुणों के युक्त सत्पुरुष प्रशंसित होता है वैसे ही राजपुरुषों को होना चाहिये ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवीत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽअग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(पृष्टः) ज्ञातुमिष्टः (दिवि) सूर्ये (पृष्टः) (अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (पृथिव्याम्) (पृष्टः) (विश्वाः) अखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (आ) (विवेश) विष्टोऽस्ति (वैश्वानरः) विश्वस्य नेता स एव (सहसा) बलेन (पृष्टः) (अग्निः) विद्युत् (सः) (नः) अस्मान् (दिवा) दिवसे (सः) (रिषः) हिंसकात् (पातु) रक्षतु (नक्तम्) रात्रौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्यो दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टोऽग्निर्जले वायौ च पृष्टोऽग्निः सहसा वैश्वानरः पृष्टोऽग्निर्विश्वा ओषधीराविवेश स दिवा स च नक्तं यथा पाति तथा सेनेशो भवान्नोऽस्मान् रिषः सततं पातु ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आकाशस्थं सूर्यं पृथिवीस्थं ज्वलितं सर्वपदार्थव्यापिनं विद्युदग्निं च विद्वद्भ्यो निश्चित्य कार्येषु संयुञ्जते ते शत्रुभ्यो निर्भया जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—मनुष्यों से कि जो (दिवि) प्रकाशस्वरूप सूर्य (पृष्टः) जानने के योग्य (अग्निः) अग्नि (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पृष्टः) जानने को इष्ट अग्नि तथा जल और वायु में (पृष्टः) जानने के योग्य पावक (सहसा) बलादि गुणों से युक्त (वैश्वानरः) विश्व में प्रकाशमान (पृष्टः) जानने के योग्य (अग्निः) बिजुली रूप अग्नि (विश्वाः) समग्र (ओषधीः) ओषधियों में (आ, विवेश) प्रविष्ट होरहा है (सः) सो अग्नि (दिवा) दिन और (सः) वह अग्नि (नक्तम्) रात्रि में जैसे रक्षा करता वैसे सेना के पति आप (नः) हमको (रिषः) हिंसक जन से निरन्तर (पातु) रक्षा करें ॥७३॥

भावार्थः—जो मनुष्य आकाशस्थ सूर्य और पृथिवी में प्रकाशमान सब पदार्थों में व्यापक विद्युद्रूप अग्नि को विद्वानों से निश्चय कर कार्यों में संयुक्त करते हैं वे शत्रुओं से निर्भय होते हैं ॥७३॥

अश्यामेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रजाराजजनैरितरेतरं किं कार्यमित्याह ॥

अब प्रजा और राजपुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिꣳ रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७४ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिव इति रयिऽवः । सुवीरमिति सुऽवीरम् । अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्त । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(अश्याम) प्राप्नुयाम (तम्) (कामम्) (अग्ने) युद्धविद्यावित्सेनेश (तव) (ऊती) रक्षाद्यया क्रियया । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः (अश्याम) (रयिम्) राज्यश्रियम् (रयिवः) प्रशस्ता रययो विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ । अत्र छन्दसीरः इति मस्य वः (सुवीरम्) शोभना वीराः प्राप्यन्ते यस्मात्तम् (अश्याम) (वाजम्) संग्रामविजयम् (अभि) (वाजयन्तः) संग्रामयन्तो योधयन्तः (अश्याम) (द्युम्नम्) यशो धनं वा (अजर) जरादोषरहित (अजरम्) जरादोषरहितम् (ते) तव ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! वयं तवोती तं काममश्याम । हे रयिवः सुवीरं रयिमश्याम वाजयन्तो वयं वाजमभ्यश्याम । हे अजर ! तेऽजरं द्युम्नमश्याम ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजास्थैर्मनुष्यै राजपुरुषरक्षया राजपुरुषैः प्रजाजनरक्षणेन च परस्परं सर्वे कामा प्राप्तव्याः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) युद्धविद्या के जानने हारे सेनापति ! हम लोग (तव) तेरी (ऊती) रक्षा आदि की क्रिया से (तम्) उस (कामम्) कामना को (अश्याम) प्राप्त हों । हे (रयिवः) प्रशस्त धन युक्त ! (सुवीरम्) अच्छे वीर प्राप्त होते हैं जिस से उस (रयिम्) धन को (अश्याम)

प्राप्त हों (वाजयन्तः) संग्राम करते कराते हुए हम लोग (वाजम्) संग्राम में विजय को (अभ्यश्याम) अच्छे प्रकार प्राप्त हों। हे (अजर) वृद्धपन से रहित सेनापते ! हम लोग (ते) तेरे प्रताप से (अजरम्) अक्षय (द्युम्नम्) धन और कीर्ति को (अश्याम) प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजा के मनुष्यों को योग्य है कि राजपुरुषों की रक्षा से और राजपुरुष प्रजाजन की रक्षा से परस्पर सब इष्ट कामों को प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

वयमित्यस्योत्कील ऋषिः। अग्निर्देवता। आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः॥

पुरुषार्थेन किं साध्यमित्याह॥

पुरुषार्थ से क्या सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य। यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रोऽअग्ने॥ ७५॥

वयम्। ते। अद्य। ररिम। हि। कामम्। उत्तानहस्ता इत्युत्तानऽहस्ताः। नमसा। उपसद्येत्युपऽसद्य। यजिष्ठेन। मनसा। यक्षि। देवान्। अस्रेधता। मन्मना। विप्रः। अग्ने॥ ७५॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तव (अद्य) अस्मिन्दिने (ररिम) दद्मः। रा दाने लिट्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। (हि) खलु (कामम्) (उत्तानहस्ताः) उत्तानावूर्ध्वगतावभयदातारौ हस्तौ येषां ते (नमसा) सत्कारेण (उपसद्य) सामीप्यं प्राप्य (यजिष्ठेन) अतिशयेन यष्टृ संगन्तृ तेन (मनसा) विज्ञानेन (यक्षि) यजसि (देवान्) विदुषः (अस्रेधता) इतस्ततो गमनरहितेन स्थिरेण (मन्मना) येन मन्यते विजानाति तेन (विप्रः) मेधावी (अग्ने) विद्वन्॥ ७५॥

अन्वयः—हे अग्ने ! उत्तानहस्ता वयं ते नमसोपसद्याद्य कामं हि ररिम यथा विप्रोऽस्रेधता मन्मना यजिष्ठेन मनसा देवान् यजति संगच्छते यथा च त्वं यक्षि तथा वयमपि यजेम॥ ७५॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थेनालंकामाः स्युस्ते विद्वत्संगेनैतत् प्राप्तुं शक्नुयुः॥ ७५॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् ! (उत्तानहस्ताः) उत्कृष्टता से अभय देने हारे हस्तयुक्त (वयम्) हम लोग (ते) आपके (नमसा) सत्कार से (उपसद्य) समीप प्राप्त होके (अद्य) आज ही (कामम्) कामना को (हि) निश्चय (ररिम) देते हैं जैसे (विप्रः) बुद्धिमान् (अस्रेधता) इधर उधर गमन अर्थात् चञ्चलतारहित स्थिर (मन्मना) बल और (यजिष्ठेन) अतिशय करके संयमयुक्त (मनसा) चित्त से (देवान्) विद्वानों और शुभ गुणों को प्राप्त होता है और जैसे तू (यक्षि) शुभ कर्मों में युक्त हो हम भी वैसे ही सङ्गत होवें॥ ७५॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थ से पूर्ण कामना वाले हों वे विद्वानों के सङ्ग से इस विषय को प्राप्त होने को समर्थ होवें ॥ ७५ ॥

धामच्छदग्निरित्यस्योत्कील ऋषिः । विश्वेदेवाः देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

अथ सर्वविद्वत्कर्त्तव्यमाह ॥

अब सब विद्वानों को जो करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

धामच्छदिति धामऽछत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः । सचेतस इति सऽचेतसः । विश्वे । देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(धामच्छत्) यो धामानि छादयति संवृणोति सः (अग्निः) विद्वान् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (ब्रह्मा) चतुर्वेदवित् (देवः) विद्यादाता (बृहस्पतिः) अध्यापकः (सचेतसः) ये चेतसा प्रज्ञया सह वर्त्तन्ते (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्) उक्तम् (प्र) (अवन्तु) कामयन्ताम् (नः) अस्माकम् (शुभे) कल्याणाय ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! देवो धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा बृहस्पतिश्चेमे सचेतसो विश्वेदेवाः नः शुभे यज्ञं प्रावन्तु ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः सर्वेषां सुखाय सततं सत्योपदेशान् कुर्वन्तु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (देव) विद्वान् (धामच्छत्) जन्म स्थान नाम का विस्तार करने हारे (अग्निः) पावक (इन्द्रः) विद्युत् के समान अमात्य और राजा (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने हारा (बृहस्पतिः) वेदवाणी का पठन पाठन से पालन करने हारा (सचेतसः) विज्ञान वाले (विश्वे, देवाः) सब विद्वान् लोग (नः) हमारे (शुभे) कल्याण के लिये (यज्ञम्) विज्ञान योगरूप क्रिया को (प्र, अवन्तु) अच्छे प्रकार कामना करें ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सब विद्वान् लोग सब मनुष्यादि प्राणियों के कल्याणार्थ निरन्तर सत्य उपदेश करें ॥ ७६ ॥

त्वमित्यस्योशना ऋषिः । विश्वेदेवाः देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सभेशसेनेशयोः कर्त्तव्यमाह ॥

अब सभापति तथा सेनापति के कर्त्तव्य को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नॄन् । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) सभेश (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (दाशुषः) विद्यादातॄन् (नॄन्) अध्यापकान्मनुष्यान् (पाहि) (शृणुधि) अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (गिरः) विदुषां विद्यासुशिक्षिता वाचः (रक्ष) अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । (तोकम्) पुत्रादिकम् (उत) (त्मना) आत्मना ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ राजन् ! त्वं दाशुषो नॄन् पाह्येतेषां गिरः शृणुधि यो वीरो युद्धे म्रियेत तस्य तोकं त्मना रक्षोतापि स्त्रियादिकं च ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभेशसेनेशयोर्द्वे कर्मणी अवश्यं कर्त्तव्ये स्त एकं विदुषां पालनं तदुपदेशश्रवणञ्च द्वितीयं युद्धे हतानामपत्यस्त्र्यादिपालनञ्चैवं समाचरतां पुरुषाणां सदैव विजयः श्री सुखानि च भवन्तीति विद्वद्भिर्ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अत्र गणितविद्याराजप्रजापठकपाठककर्मादिवर्णनादेतदध्यायोक्तार्थानां पूर्वाध्यायोक्तार्थैः सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) पूर्ण युवावस्था को प्राप्त राजन् ! (त्वम्) तू (दाशुषः) विद्यादाता (नॄन्) मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर और इन की (गिरः) विद्या शिक्षायुक्त वाणियों को (शृणुधि) सुन । जो वीर पुरुष युद्ध में मरजावे उसके (तोकम्) छोटे सन्तानों की (उत) और स्त्री आदि की भी (त्मना) आत्मा से (रक्ष) रक्षा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभा और सेना के अधिष्ठाताओं को दो कर्म अवश्य कर्त्तव्य हैं एक विद्वानों का पालन और उनके उपदेश का श्रवण, दूसरा युद्ध में मरे हुओं के सन्तान स्त्री आदि का पालन, ऐसे आचरण करने वाले पुरुषों के सदैव विजय धन और सुख की वृद्धि होती है ॥ ७७ ॥

इस अठारहवें अध्याय में गणितविद्या राजा प्रजा और पढ़ने पढ़ाने हारे पुरुषों के कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे हुए अर्थों की पूर्व अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्याणां परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्येण श्रीदयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्य्यभाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥